

તો, હવે મધ્યમપદલોપી સમાસ સ્પષ્ટ છે?

તમે ગયા વર્ષે જે સમાસ શીખ્યાં હતાં, તેમાં એક સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે વિશેષણ-વિશેષ્યનો સંબંધ મળતો હતો, યાદ છે? પરમેશ્વર - પરમ ઈશ્વર, વૃદ્ધાવસ્થા - વૃદ્ધ અવસ્થા, બાળવય - બાળ વય. યાદ આવ્યું? કયો સમાસ હતો? એ હતો કર્મધારય સમાસ. આ સમાસનો પણ એક પ્રકાર છે, તમને ખબર છે? નીચે કર્મધારય સમાસના આ પ્રકારનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. એ તમે વાંચો અને વિચારો કે આ સમાસની વિશેષતા શી છે?

ત્રિકોણ પંચાંગ ષડ્દર્શન સપ્તપદી અષ્ટદિશા

તમે થોડું વિચારો તો તરત સમજાય એવું છે. ખ્યાલ આવ્યો? વિશેષણ - વિશેષ્ય છૂટાં પાડી શક્યા છો? ચાલો વિશેષણ-વિશેષ્ય છૂટાં પાડીએ, એટલે સ્પષ્ટ થઈ જશે.

ત્રિકોણ - ત્રણ કોણનો સમૂહ

પંચાંગ - પંચ અંગનો સમૂહ

ષડ્દર્શન - ષડ્-છ દર્શનનો સમૂહ

સપ્તપદી - સાત પગલાં (સાથે ચાલવાની વિધિ)

અષ્ટદિશા - આઠ દિશાનો સમૂહ.

હવે ખ્યાલ આવ્યો, બિલકુલ સાચું. અહીં ત્રણ, પાંચ, છ, સાત, આઠ - એવાં સંખ્યાવાચક વિશેષણ છે. જ્યારે પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય ત્યારે તેને દ્વિગુ સમાસ કહે છે. છે ને સાવ સહેલો સમાસ! ચાલો, તો નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં દ્વિગુ સમાસ પ્રયોજાયેલો છે. તમે એને ઓળખીને બાજુમાં લખો.

1. તમે ચાતુર્માસમાં ઘરે રહો ને પ્રભુભજન કરો.
2. તમને નવરાત્રિમાં ગરબા રમવા જવાનું ગમે?
3. સીતાજીને પંચવટીમાં રાખવામાં આવ્યાં.
4. શિવજીની મૂર્તિ પાસે હંમેશાં ત્રિશૂળ અને ડમરુ જોવા મળશે.
5. મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય છે અને તેનું મગજ વધુ વિકસિત છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં દ્વિગુ સમાસ છે, મળ્યા? લખ્યા? ચાલો, એનો વિગ્રહ કરીએ.

1. ચાતુર્માસ - ચાર માસનો સમૂહ

2. નવરાત્રિ - નવ રાત્રિનો સમૂહ

3. પંચવટી - પાંચ વડનો સમૂહ

4. ત્રિશૂળ - ત્રણ શૂળનો સમૂહ

5. પંચેન્દ્રિય - પાંચ ઈન્દ્રિયનો સમૂહ

સમજાય એવું છે ને! આ સમાસની વિશેષતા ખબર છે? તે હંમેશાં સમૂહનો નિર્દેશ કરે છે. અને સમાસ પોતે એકવચનમાં પ્રયોજાય છે, સમૂહવાચક સંજ્ઞાની જેમ જ.

દ્વિગુ સમાસ સમજાઈ ગયો? તો હવે એ વિચારો કે ‘દશાનન’ દ્વિગુ કહેવાય કે નહીં? ‘દશાનન’નો સંધિવિગ્રહ તો કરી શકો: ‘દશાનન’, ‘આનન’ એટલે ‘મસ્તક’. તો શું ‘દશાનન’ એટલે ‘દશ મસ્તકનો સમૂહ’ કહી શકાય? કોઈ વર્ગમાં દસ જણ બેઠા હોય ત્યાં તમે કહી શકશો કે ‘એ વર્ગમાં દશાનન છે’....? નહીં કહી શકાય. એનો અર્થ એ કે ‘દશાનન’નો અર્થ ‘દશ માથાનો સમૂહ’ નથી થતો. એટલે એ દ્વિગુ સમાસ નથી. અર્થાત્ જેનો પહેલો શબ્દ – પૂર્વ પદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય તે બધા જ દ્વિગુ સમાસ હોય તે જરૂરી નથી.

તો ‘દશાનન’ કહેતાં તમારા મનમાં કયો અર્થ આવ્યો? કયો શબ્દ આવ્યો? ‘રાવણ’. શા માટે? કારણ કે તમે એનો અર્થ સમજો છો – ‘જેને દશ માથાં છે તે’ બરાબર? તો તમે જુઓ અત્યાર સુધીના સમાસ કરતાં અહીં કંઈક જુદું છે. તમે જ્યારે ‘ચીજવસ્તુ’ સમાસ પ્રયોજો છો ત્યારે સંદર્ભમાં ‘ચીજ’ અને ‘વસ્તુ’ બન્નેની વાત કરો છો. તમે જ્યારે ‘દેશપ્રેમ’ સમાસ પ્રયોજો છો ત્યારે ‘પ્રેમ’ની વાત કરો છો, ‘દેશ’ના સંદર્ભમાં. જ્યારે ‘દશાનન’ કહો છો ત્યારે ન ‘દશ’ની વાત છે, ન ‘આનન – મસ્તક’ની વાત છે. ‘જે દશ મસ્તક ધરાવે છે તે’-ની અર્થાત સમાસમાં જે બે પદ છે તે સિવાયના-અન્ય પદની. આ સમાસને ઓળખવાની સૌથી સરળ રીત છે – તેનો પ્રયોગ. આ સમાસ એવો છે, જે હંમેશાં વિશેષણ તરીકે જ આવશે. તેનાં ઉદાહરણ જોઈએ તો આ વિભાગ – બાબતનો ખ્યાલ આવશે. નીચેનાં વાક્યો વાંચો, તેમાંના સામાસિક શબ્દ પર વર્તુળ કરો.

1. એ જ વખતે ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો.
2. વહાણમાં છ-સાત બંદૂકધારી આરબો હતા.
3. મેદનીએ ગગનભેદી નાદ કર્યો.
4. ઘોંઘાટ અને કર્ણપ્રિય સંગીત વચ્ચે કોઈ ભેદ જ નહીં!!!
5. સૌએ એકમેકની સામે ચિંતાતુર નજરે જોયું.

કયા સામાસિક શબ્દો તારવ્યા છે? 1. ચિંતાતુર 2. બંદૂકધારી 3. ગગનભેદી 4. કર્ણપ્રિય 5. ધોધમાર

આ સમાસનો વિગ્રહ પણ કરી જ શકાય: 1. ધોધ જેવો માર 2. બંદૂકને ધારનાર 3. ગગનને ભેદનાર 4. કર્ણને પ્રિય 5. ચિંતાથી આતુર.

અર્થાત્ તત્પુરુષ, ઉપપદ કે કર્મધારય જેવા આ સમાસ લાગે. પણ તમે એનો પ્રયોગ જુઓ.

ચિંતાતુર – ચિંતાતુર નજર

બંદૂકધારી – બંદૂકધારી આરબ

ગગનભેદી – ગગનભેદી નાદ

કર્ણપ્રિય – કર્ણપ્રિય સંગીત

ધોધમાર – ધોધમાર વરસાદ

તમે જોઈ શકો છો કે પ્રયોજાયેલો સમાસ અન્યનું વિશેષણ છે. અને આ સમાસ પ્રયોજાયા વિના પણ વાક્યપ્રયોગ થઈ શકે છે -

- એ જ વખતે વરસાદ તૂટી પડ્યો.

- વહાણમાં છ-સાત આરબો હતા.

- મેદનીએ નાદ કર્યો.

અર્થાત્, આ સમાસ વિશેષણનું કાર્ય કરે છે, વિશેષ્યના અર્થને વધુ ચોક્કસ કરવાનું. એટલે તેના અન્ય સમાસ સાથેના દેખીતા સામ્યથી મૂંઝાયા વિના તેના કાર્યને તપાસી, તે અન્ય પદનું વિશેષણ હોય તો તેને બહુવ્રીહિ સમજવો.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી વધુ સમાસ શોધો, તેનો યોગ્ય અર્થ આપતો વિગ્રહ કરો અને તેનો પ્રકાર નિશ્ચિત કરો.

અશોક વાવડા 'બેદિલ'

(જન્મ: 23-8-1978)

અશોક પીતાંબર વાવડાનું વતન સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનું મનડાસર ગામ છે, હાલ ગુજરાત આયુર્વેદિક યુનિવર્સિટીમાં મદદનીશ રજિસ્ટ્રાર તરીકે કાર્યરત છે. 'પગલાં તળાવમાં', 'પગરવ તળાવમાં' તેમના ગઝલસંગ્રહો છે. 'ડાળખીથી સાવ છૂટા' પ્રતિબદ્ધ કવિતાનો સંગ્રહ છે. સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીનો યુવા પુરસ્કાર અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના યુવા ગૌરવ પુરસ્કાર તથા અન્ય પુરસ્કારોથી તેઓ પુરસ્કૃત થયા છે.

આ કાવ્ય ગઝલ સ્વરૂપ છે. તેમાં વહાલનો દરિયો એવી દીકરીના ગૌરવભર્યા સ્થાન અને માનની સંવેદનાનું આલેખન થયું છે. જાણે સ્વર્ગની એકેક દેવીની ઝલક દીકરીમાં જોવા મળે છે. દીકરી સ્નેહનું ઝરણું છે. તેની હાજરી સુગંધ અને શીતળતા આપે છે. ખડકમાંથી શિલ્પ કોતરાય એમ માબાપ દીકરીને ઉછેરે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રતીકો દ્વારા દીકરીનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થયું છે. મોટી થયા પછી સમજણી દીકરી બાપને હાથ દે છે, સહાયભૂત થાય છે એ નાજુક ચિત્ર યાદગાર છે. દીકરીની વિદાય પછી ભીની થતી પાંપણમાં દરેક વખતે દીકરી પ્રત્યક્ષ થાય છે. પિતાની નજરે આલેખાયેલું દીકરીનું વત્સલ અને મધુર વ્યક્તિત્વ છે. દીકરીના વ્યક્તિત્વની મહત્તા અને માતાપિતાના મનોભાવોને ગઝલમાં સુંદર વાચા આપવામાં આવી છે.

સ્વર્ગની એકેક દેવીની ઝલકમાં દીકરી:
છે સુખડ-ચંદન ને કુમકુમનાં તિલકમાં દીકરી.

સ્નેહનું ઝરણું ફૂટે એનું જ આ પરિણામ છે,
કોતરે છે કોઈ વરસોથી ખડકમાં દીકરી.

લાજ-મર્યાદા, શરમ, ગૌરીવ્રતોની હારમાં
ઊછરે છે રોજ કાયમથી ફડકમાં દીકરી.

જે શિરે હું હાથ ફેરવતો, હવે એ હાથ દે,
વિસ્તરે છે એમ સમજણના ફલકમાં દીકરી.

સૂર, શરણાઈ, સગાંસંબંધીઓની ભીડમાં,
રોજ ભીની થાય છે ભીની પલકમાં દીકરી.

(‘પગરવ તળાવમાં’ માંથી)

શબ્દ-સમૂજતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

સ્નેહ-પ્રેમ; ફડક-ચિંતા; શિર-મસ્તક, માથુ; ફલક-વિસ્તાર; પલક-પાંપણનો પલકારો; ઝલક-શોભા, તેજસ્વિતા; ખડક-ધારદાર ભેખડ; ગૌરીવ્રત-ગૌરી (પાર્વતી) પૂજાનું વ્રત

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શરમ × બેશરમી; સમજ × અણસમજ; ભીનું × સૂકું; સ્વર્ગ × નરક

રૂઢિપ્રયોગ

માથે હાથ ફેરવવો-આશિષ આપવા, કાળજી લેવી; હાથ દેવો-સહારો આપવો, હૂંફ આપવી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરીને લખો.

(1) દીકરી સ્વર્ગમાં કયા સ્વરૂપે દેખાય છે ?

(A) દેવોની ઝલકમાં

(B) પરીની ઝલકમાં

(C) દેવીઓની ઝલકમાં

(D) અપ્સરાની ઝલકમાં

(2) દીકરીની સમજણ વિસ્તરી છે તેવું કયા કારણે કહી શકાય ?

(A) પિતાને સહારો આપે છે તેથી

(B) પિતાને ખર્ચ કરાવે છે તેથી

(C) સાસરે જાય છે તેથી

(D) ABC માંથી એકપણ નહિ

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-બે વાક્યમાં લખો.

(1) કવિ સ્નેહનું ઝરણું કોને કહે છે ?

(2) ‘દીકરીને માથે હાથ ફેરવવો’ અને ‘દીકરી હાથ દે’ એમાં શો ફરક છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના પાંચ-સાત વાક્યોમાં ઉત્તર લખો.

(1) દીકરીનો ઉછેર કેવી રીતે થવો જોઈએ તે તમારા શબ્દોમાં લખો.

(2) નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો.

‘સ્વર્ગની એક એક દેવીની ઝલકમાં દીકરી

છે સુખડ-ચંદન ને કુમકુમનાં તિલકમાં દીકરી’.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● ગઝલ સ્વરૂપે લખાયેલી આ કૃતિમાં કવિએ પ્રયોજેલા રદીફ-કાફિયા જુઓ ; ‘ઝલકમાં દીકરી’, ‘તિલકમાં દીકરી’, ‘ખડકમાં દીકરી’, ‘ફડકમાં દીકરી’, ‘ફલકમાં દીકરી’, ‘પલકમાં દીકરી’ ખૂબ જ અસરકારક અને અર્થસભર બની રહ્યા છે. નાદવૈભવમાં શબ્દ પસંદગી વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે તે તમને સમજાયું હશે. પ્રતીકોનો ઉપયોગ પણ સાંકેતિક રીતે થયો છે, જે કાવ્યાર્થને વધુ ભાવવાહી બનાવે છે, તે નોંધો.

ગઝલમાં પ્રત્યેક શે’રનો સ્વતંત્ર અર્થ હોય છે છતાં સમગ્ર ગઝલમાંથી ઉપસતું દીકરીનું વ્યક્તિત્વ વૈવિધ્યસભર રંગોથી રણિયામણું બનેલું અનુભવાય છે. આંસુ માટે યોજાયેલ શબ્દ-પસંદગી અર્થોચિત બની છે તે જુઓ: ‘રોજ ભીની થાય છે ભીની પલકમાં દીકરી’

શિક્ષકની ભૂમિકા

માતાપિતાના જીવનમાં દીકરી કેટલી વ્યાપ્ત છે તેની ઉદાહરણ સાથે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી. માત્ર માતા-પિતા જ નહિ; કુટુંબ, સમાજ, ધાર્મિક વિધિ, પ્રસંગ અને પૃથ્વી ઉપરાંત સ્વર્ગની દેવીમાં પણ જેની ઝલક દેખાય તેવી દીકરી સાપનો ભારો નહિ પણ સમજણનું પ્રતીક છે તે સ્પષ્ટ કરવું. આવી દીકરી વ્યક્તિ, સમાજ કે કોમના ભય વગર જીવી શકે તે જોવાની આપણી સૌની ફરજ છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને જાગૃત કરવા. સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય, નારી સન્માન અને સમાનતાની ભાવના વધુ વ્યાપક બને તેવી ચર્ચા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરવી.

ગુણવંત શાહ

(જન્મ: 12-03-1937)

ગુણવંત ભૂષણલાલ શાહનું વતન સુરત જિલ્લાનું રાંદેર છે. તેમણે વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, અમેરિકાની મિશિગન યુનિવર્સિટી અને દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં અધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપેલી છે. ‘કાર્ડિયોગ્રામ’, ‘રણ તો લીલાંછમ’, ‘વગડાને તરસ ટહુકાની’, ‘વિચારોના વૃંદાવનમાં’ તેમના નોંધપાત્ર નિબંધસંગ્રહો છે. ‘બિલ્લો ટિલ્લો ટય’ અને ‘જાત ભણીની જાત્રા’ તેમની આત્મકથા છે. ‘ગાંધીનાં ચશ્માં’, ‘રામાયણ : માનવતાનું મહાકાવ્ય’ અને ‘મહાભારત : માનવસ્વભાવનું મહાકાવ્ય’ તેમના વ્યક્તિ-વિચાર-ચિંતનના ગ્રંથો છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા ‘દર્શક’ એવોર્ડ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગર દ્વારા ‘સાહિત્યરત્ન’ એવોર્ડ મળ્યો છે. ભારત સરકારના ‘પદ્મશ્રી’ પુરસ્કારથી પણ તેઓ સન્માનિત થયા છે.

આ નિબંધમાં લેખકે આપણા સમાજની અનેક મર્યાદાઓ તરફ આંગળી ચીંધી છે. આપણે આરોગ્યની કાળજી બરોબર લેતા નથી, જેના કારણે અનેક હઠીલા રોગો શરીરમાં ઘર કરી જાય છે. ‘પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા’ એ આપણે ત્યાં કહેવત છે, પણ જીવનમાં ભાગ્યે જ કોઈ ઉતારે છે. કુટેવો અને આરોગ્ય એક સિક્કાની બે બાજુ છે. અહીં લેખક આપણું ધ્યાન દોરે છે કે જો સફાઈનો મહિમા થશે તો આપોઆપ આરોગ્યમાં પણ સુધારો થશે. એ જ રીતે પાન, ગુટખા, સિગારેટ જેવાં વ્યસનોમાં લોકો ડૂબેલા છે. માત્ર પ્રેમતત્ત્વ જીવનને સુંદર બનાવે છે એ સંદેશ પણ આ નિબંધમાં પડેલો છે. સરળ ગદ્યમાં અનેક મહાનુભાવોના સંદર્ભો દ્વારા લેખકે પોતાની વાતને ધારદાર બનાવી છે અને પ્રજાકીય જાગૃતિનું કામ કર્યું છે.

એક જમાનામાં ચીનના લોકો ગામમાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરતા. સેમ્યુઅલ બટલરે એક એવા આદર્શ સમાજની કલ્પના કરેલી જેમાં માંદા પડનાર માણસને કેદની સજા થાય. બટ્રાંડ રસેલે એક નિબંધમાં ભારે ગમ્મત કરી છે. કાર ખોટકાઈ પડે તો એનો માલિક થોડોક શરમાય છે, પરંતુ માણસ પોતાનું શરીર ખોટકાય તેની વાત બીજાઓ આગળ ગૌરવપૂર્વક કરે છે.

માણસ પોતાના જ શરીર સાથે નિર્દયતાપૂર્વક વર્તે છે. ભણેલા લોકો પણ ખાવાપીવામાં અભણની માફક વર્તે છે. ડોક્ટરો પણ પોતાના આરોગ્ય અંગે ક્યારેક દરદી જેવા જ બેદરકાર જોવા મળે છે. વર્ષો સુધી શરીર અપમાનિત થતું રહે છે. ખાટલામાં પડેલું નાની ઉંમરનું શરીર, એ તો અપમાનો અસહ્ય બની ગયાં ત્યારે શરીર દ્વારા શરૂ થયેલો સવિનય કાનૂનભંગ છે. હૃદયરોગનો હુમલો કંઈ મફતમાં નથી મળતો. એ માટે વર્ષો સુધી મથવું પડે છે. શરીરને પોટલું સમજીને કલાકો સુધી ઓફિસની ખુરશીમાં બેસાડી રાખવું પડે છે અને ગમે તે સમયે, ગમે તેવું અને ગમે તેટલું ખાવું પડે છે. હૃદયરોગના હુમલા વખતે માણસને પરસેવો વછૂટી જાય છે. જીવનમાં કદી પણ પરસેવો નથી વળ્યો તેથી શરીરે પોતાના માલિકને કરેલો એ કૂર કટાક્ષ ગણાય! રોગ થાય તે માટે સુખી લોકો જે સ્થૂળ સાધના કરે તેને બેઠાડુપણું કહેવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં આવા ‘સાધકો’ની સંખ્યા ઓછી નથી!

હોસ્પિટલની શોભા વધારવા શું થઈ શકે? ઘણાખરા ખાટલા ખાલી પડી રહે એ જ તો હોસ્પિટલની ખરી શોભા ગણાય. માણસ નછૂટકે ડોક્ટર પાસે જાય તેમાં કશું ખોટું નથી. ખરેખર તો સંપૂર્ણપણે નીરોગી હોય તેવા માણસોએ નિયમિતપણે ડોક્ટર પાસે જઈને લોહી, કાર્ડિયોગ્રામ અને બીજી બાબતોની ચકાસણી કરાવી લેવી જોઈએ. પોતાનું આરોગ્ય જળવાઈ રહે તે માટેનાં સૂચનો ડોક્ટર પાસે- કોઈ ફરિયાદ ન હોય ત્યારે- માગવાં જોઈએ. દાંતના ડોક્ટર પાસે કોઈ પણ પ્રકારનો દુખાવો ન હોય ત્યારે સમયાંતરે જઈ આવવું જોઈએ. ડોક્ટર

રોગની જાળવણી માટે છે કે આરોગ્યની ? આ પ્રશ્ન ડોક્ટરોની કમાણી પર સીધો પ્રહાર કરનારો છે. ઓ.પી.ડી.માં કીડિયારું ઊભરાય એ તો સત્ય ગણાતા સમાજની શરમ છે. અનાથાશ્રમમાં બાળકોની અને ઘરડાંઘરમાં વૃદ્ધોની સંખ્યા વધે એ કંઈ તંદુરસ્ત સમાજની નિશાની નથી. સંકટ સમયની સાંકળ વારંવાર વપરાય તે યોગ્ય નથી.

ડોક્ટરને તાવની ફરિયાદ કરનારા દર્દીઓને કાને આજકાલ બે શબ્દો અચૂક પડે છે : ‘વાઈરલ ઈન્ફેક્શન.’ વાઈરલ ઈન્ફેક્શન એટલે મોકલનારના સરનામા વગરનું વી.પી. પાર્સલ. ડોક્ટરને કંઈ જ ન સમજાય ત્યારે આ બે શબ્દો એની મદદે આવે છે. ડોક્ટરોનો એમાં કોઈ જ વાંક નથી. જે દેશમાં જાહેર આરોગ્ય આટલું પાંગળું હોય ત્યાં ઢગલાબંધ વસતિમાં જથ્થાબંધ મહામારી હોવાની જ. જ્યાં ઈન્સાન અને ઉકરડો અડખેપડખે મળી સમજીને રહેતા હોય ત્યાં હોસ્પિટલો પણ ગંદી હોવાની. સ્વચ્છ હોસ્પિટલો વધારે પડતી મોંઘી હોય છે. સ્વચ્છ હોસ્પિટલમાં લીલા પાટિયા પર સુંદર લખાણ (અવતરણ) હોય છે, જે થોડે થોડે દિવસે બદલાતું રહે છે.

ભારતની પ્રજામાં ગંદકી પ્રત્યે જે સૂગ હોવી જોઈએ તે ઝાઝી જોવા નથી મળતી. ગંદકી આપણને બહુ ખલેલ નથી પહોંચાડતી. ગંદકીનો આવો સ્વીકાર દુનિયામાં ક્યાંય જોવા નહિ મળે. ગંદકીથી ભારે ખલેલ પામનારા ભારતના સૌપ્રથમ સાધુ સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. ગરીબી અને ગંદકી વચ્ચેનાં બહેનપણાંને કારણે આપણી હોસ્પિટલોમાં ઢગલાબંધ દરદીઓ બણબણતા રહે છે. વેદ-ઉપનિષદ-ગીતાના વારસા અને વૈભવ અંગે ગૌરવ લેનારી આપણી પ્રજાનો બહુ મોટો વર્ગ અભણ છે. આપણે ત્યાં રોગ નિયમ છે અને આરોગ્ય અપવાદ છે. સત્ય સમાજમાં એથી ઊલટી પરિસ્થિતિ હોવી જોઈએ. ગાંધીજી માંદગીને લગભગ અપરાધ ગણતા અને પોતાની માંદગીને તો આધ્યાત્મિક ભૂલ તરીકે જોતા.

તમાકુના ગુટખા ખાનારને સફરજન મોંઘું પડે છે. સિગારેટના ધુમાડા કાઢનારને ખજૂર, અંજીર, આલૂ કે કાજુ મોંઘાં પડે છે. નાસ્તામાં તળેલી વાનગી જ હોય, ફળ હોઈ જ ન શકે ! લગ્નના રિસેપ્શનમાં પાર્ટી આપનાર યજમાનનો પ્રેમાળ ઈરાદો જમવા આવેલાં નરનારીઓનાં પેટની હાલત બગાડવાનો હોય એવો વહેમ પડે તેવી સ્થિતિ છે. લોકો બસ ખાધે રાખે છે, પીધે રાખે છે અને જીવ્યે રાખે છે. માંદગીને ખાટલે ઘણુંખરું તો વેડફાઈ ચૂકેલું જીવન પડેલું હોય છે. ખાંસી વારંવાર આવે તોય કફ છૂટો નથી પડતો, પરંતુ સમજણ છૂટી પડી જાય છે. રોગના મૂળમાં સમજણ સાથેના છૂટાછેડા રહેલા છે. જે પોતાના શરીરને ન સમજે, તે વળી બીજાને શું સમજે ?

મનની સ્વસ્થતાનો શરીરની તંદુરસ્તી પર સીધો પ્રભાવ પડે છે. જેનું મન ભાંગી પડે તેનું શરીર પણ ભાંગી પડે છે. મનની પ્રસન્નતા પાચનશક્તિને જાળવી લેનારી છે. ઈર્ષા એસિડિટી વધારે એવો પૂરો સંભવ છે. માનસિક તાણ બ્લડપ્રેશરને સળી કરે છે. અતિશય ચિંતા પેટના અલ્સરને ખો આપે એમ બને. પતિ-પત્ની વચ્ચેનો સંબંધ બન્નેના સ્વાસ્થ્યને સીધી અસર પહોંચાડે છે. કેટલાંક પરિવારોમાં ખડખડાટ હાસ્ય મહિને એક વાર પણ સાંભળવા નથી મળતું. માણસે હસવાની એક પણ તક છોડવી ન જોઈએ. મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે. ભજનાનંદ તાણમાં ઘટાડો કરે છે. પ્રાર્થનામાં તાણને સખણી રાખવાની અદ્ભુત તાકાત રહેલી છે. રામે તાડકા નામની ભયંકર રાક્ષસીનો વધ કરેલો. આપણે તાણ નામની વાંસા વગરની ચૂંલનો નાશ કરવાનો છે. દશેરાના દિવસે રાવણવધ કરવાની જરૂર નથી, પરંતુ આપણા અહંકારનો વધ કરવાનો છે. અહંકાર એક એવો રોગ છે, જે અસંખ્ય પરિવારોને પજવે છે અને પ્રજાળે છે. સરળ વ્યક્તિનું સ્વાસ્થ્ય સારું રહે એવી શક્યતા પ્રમાણમાં વધારે રહે છે. જે વ્યક્તિ દાવપેચ રમે અને છળકપટમાં રાચે તેનું શરીર પણ સાવ નીરોગી ન રહી શકે. મનનો મેલો હોય તેવો આદમી ઘણુંખરું શારીરિક તકલીફ વગરનો ન હોઈ શકે. અસ્વચ્છ અને અસ્વસ્થ મન નશા તરફ જલદી વળે છે. સિગારેટનો ધુમાડો મનની બેચેનીનું જ વાયુસ્વરૂપ ગણાય. ક્યારેક ધૂમ્રપાન કરનારો અને શરાબસેવન કરનારો માણસ લાંબું જીવી જાય ત્યારે લોકો એક કુતર્ક ચલાવે છે : ‘જેમ જીવવું હોય તેમ જીવો !’ ફલાણા ભાઈને સિગારેટ પીવાથી શું નુકસાન થયું ? એક સ્ત્રીનો ફોટો અખબારોમાં છપાયો. ૧૨૭ વર્ષની એ સ્ત્રી ધૂમ્રપાન કરી રહી હતી. તેણે મુલાકાતમાં જણાવ્યું કે હવે તેણે સિગારેટની સંખ્યા ઘટાડી કાઢી છે. આવા દાખલા બને તેથી ધૂમ્રપાન ચાલુ રાખવું ? એ ઘરડો તર્ક છે.

પ્રત્યેક માણસને મા, બહેન, ભાભી, પિતા, મિત્ર કે પત્ની તરફથી ભરપૂર સ્નેહ મળી રહે તો કદાચ શરાબની જરૂર નહીં પડે. હજી આપણે ત્યાં પ્રેમનો ઉપચાર તરીકે સ્વીકાર નથી થયો. ‘લવ થેરપી’ માટે હોસ્પિટલ

કે સાઈકીએટ્રિસ્ટ પાસે જવું ન પડે. ભર્યોભર્યો પ્રેમાળ પરિવાર તન અને મનના આરોગ્ય માટેની પૂર્વશરત છે. જીવનવીમો જરૂરી છે, પરંતુ જીવનશ્રદ્ધા એથીય વધારે જરૂરી છે. એમાં સમર્પણ એ જ રોકાણ અને સ્નેહ એ જ રિવિઝંડ ! માંદા પડવાનું આપણે માનીએ તેટલું સહેલું નથી.

(‘મરો ત્યાં સુધી જીવો’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

બેદરકાર-કાળજી વગરનું; મથવું-મહેનત કરવી (અહીં) પ્રયત્ન કરવો; વાઈરલ-રોગ પેદા કરનાર અતિસૂક્ષ્મ જંતુવાળું; સાધના-સાધવું તે; નીરોગી-તંદુરસ્ત, આરોગ્યમય; પ્રહાર-ઘા; કાર્ડિયોગ્રામ-હૃદયના ધબકારા આલેખતું યંત્ર; સંકટ-આપત્તિ, આફત; અહંકાર-અભિમાન; સાઈકીએટ્રિસ્ટ-મનોચિકિત્સક

તળપદા શબ્દો

વછૂટી જવું-નીકળી જવું (અહીં) રેબઝેબ થઈ જવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

માંદું×સાજું; અસહ્ય×સહ્ય; સ્વીકાર×અસ્વીકાર; સ્વસ્થ×અસ્વસ્થ; સ્થૂળ×સૂક્ષ્મ ગંદકી×સ્વચ્છતા; સ્વચ્છ×અસ્વચ્છ

રૂઢિપ્રયોગ

સૂગ હોવી-ચીતરી ચડવી; મનના મેલા હોવું-ખરાબ દાનતના હોવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

વ્યંગમાં કહેવું તે-કટાક્ષ; જેની કોઈ સંભાળ રાખનાર નથી-અનાથ; જેને કોઈ રોગ નથી-નીરોગી

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) એક જમાનામાં ચીનના લોકો ગામમાં કોઈ માંદું પડે તો શું કરતા ?

(A) દવાખાને જતા

(B) ડૉક્ટર પાસે જતા

(C) દાક્તરને સજા કરતા

(D) ખબર કાઢવા જતા

(2) હોસ્પિટલની શોભામાં શાનાથી વધારો થઈ શકે ?

(A) હોસ્પિટલ દર્દીઓથી ઊભરાતી હોય તેનાથી

(B) હોસ્પિટલના મોટાભાગના ખાટલા ખાલી પડી રહેવાથી

(C) રંગ-બેરંગી લાઈટ કરવાથી

(D) ફૂલોથી શણગારવાથી

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

- (1) ખાવા - પીવાની બાબતમાં કોણ બેદરકાર છે ?
- (2) ભારતમાં ગંદકીથી ભારે ખલેલ પામનાર સંત કોણ હતા, તે પાઠના આધારે જણાવો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

- (1) લેખક કઈ બાબતોને તંદુરસ્ત સમાજની મર્યાદાઓ ગણાવે છે ?
- (2) લેખકના મતે ઘરમાં કોનો પ્રેમ મળવાથી માણસ વ્યસની બનતો અટકી જશે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

- (1) આરોગ્ય જાળવણી માટેના લેખકના વિચારો તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (2) લેખકે સૂચવેલાં સામાજિક જાગૃતિનાં પગલાં જણાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- આસન-પ્રાણાયામને તમારા દૈનિક જીવનમાં સ્થાન આપો.
- ઘર અને શાળાની આસપાસ સફાઈ કરવાનું આયોજન કરો.
- શાળામાં “વર્ગખંડ સુશોભન” સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
- વ્યસનથી થતા ગેરલાભ વિશે માહિતી એકત્ર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- એક સિદ્ધહસ્ત શિલ્પીના હાથે મૂર્તિ કંડારાય એમ અહીં વિચારોમાંથી શબ્દરચનાઓ સાકાર થતી અનુભવાય છે. લેખક સાદી હકીકતને કેવી માર્મિક શૈલીમાં, કટાક્ષથી રજૂ કરીને આપણને વિચારતા કરી મૂકે છે ! જુઓ...
 - રોગ થાય તે માટે સુખી લોકો જે સ્થૂળ સાધના કરે તેને બેઠાડુપણું કહેવામાં આવે છે.
 - ઈન્સાન અને ઉકરડો અડખેપડખે મળી સમજીને રહેતા હોય ત્યાં હોસ્પિટલો પણ ગંદી હોવાની.
 - તમાકુના ગુટખા ખાનારને સફરજન મોંઘું પડે છે.
- “રોગના મૂળમાં સમજણ સાથેના છૂટાછેડા રહેલા છે.”
 - ઓછી સભાનતા કે સમજણને લીધે આપણે શરીર પ્રત્યે બેદરકાર રહીએ છીએ - આ સાદી વાત લેખક કેવી સરસ રીતે રજૂ કરે છે તે ધ્યાનમાં લો.
- લેખકે અહીં પૂછેલા કેટલાંક માર્મિક પ્રશ્નો જુઓ. આ પ્રશ્નો સામાન્ય પ્રશ્નોથી કેવી રીતે અલગ છે તે વિચારી જુઓ...
 - હોસ્પિટલની શોભા વધારવા શું થઈ શકે ?
 - ડોક્ટર રોગની જાળવણી માટે છે કે આરોગ્યની ?
 - પોતાના શરીરને ન સમજે તે વળી બીજાને શું સમજે ?

શિક્ષકની ભૂમિકા

આપણી જીવનશૈલી પર કટાક્ષ કરતો આ નિબંધ 'જીવન કેમ જીવવું' તે શીખવે છે.

શું ખાવું ? કેટલું ખાવું ? કેવી રીતે ખાવું અને શા માટે ખાવું ? તેની સમજણ વિનાના લોકોથી 'ખાઉધરા ગલીઓ' અને 'ફાસ્ટફૂડ'ની લારીઓ છલકાતી હોય છે, તેનાં ભયસ્થાનો દર્શાવી બાળકોને સુટેવોથી માહિતગાર કરવાં.

વ્યસન, માંદગી અને તનાવ એ ગૌરવ લેવાની નહિ પણ શરમની બાબત છે તેની સમજણ કેળવવી. સંતુલિત જીવનશૈલી માટે વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા. સ્વચ્છતા જાળવવાના આગ્રહી બનાવવા.

પ્રેમ એ દરેક દર્દનું મારણ છે તે વિશે ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓમાં પારિવારિક 'परस्पर देवो भवः' ની ભાવના કેળવાય તેવું મુક્ત વાતાવરણ પૂરું પાડવું.

વિનોદ જોશી

(જન્મ: 13-08-1955)

વિનોદ હરગોવિંદદાસ જોશીનું વતન બોટાદ છે. તેઓ ભાવનગર યુનિવર્સિટીમાં ભાષાભવનમાં પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ તરીકે કાર્યરત છે. ગીત, દીર્ઘકાવ્ય અને વિવેચનમાં તેમનું વિશેષ પ્રદાન છે. ‘ઝાલર વાગે જૂઠડી’, ‘શિખંડી’, ‘તુણિલતુણિકા’ તેમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘અભિપ્રેત’ ‘નિવેશ’, ‘રેડિયો નાટક સ્વરૂપ સિદ્ધાંત’, ‘સોનેટ’ તેમના વિવેચન ગ્રંથો છે. તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના પુરસ્કારો અને ગુજરાત રાજ્યનો સાહિત્ય ગૌરવ એવોર્ડ એનાયત થયા છે.

ગુજરાતના મહિમાનું વર્ણન કરતાં કાવ્યોમાં આ એક વિશિષ્ટ કાવ્ય છે. ગુજરાતી હોવાના ગૌરવથી ગીતરચનાની શરૂઆત થાય છે. પ્રકૃતિએ સર્વ વિશેષતાઓથી ગુજરાતને રળિયાત કર્યું છે. અહીં નદીઓ, પહાડો, રણ, જંગલ અને સમુદ્ર બધું જ મળ્યું છે એ કારણે ગુજરાતી પ્રજાનું ખમીર ખીલી ઊઠ્યું છે. અહીં ગાંધી-સરદાર જેવા પ્રેરણા પુરુષો પાક્યા છે જે સદીઓ સુધી વિશ્વને જ્યોત બનીને માર્ગ બતાવતા રહેશે. ગુજરાત સંતો અને શૂરવીરોની ભૂમિ છે. સિંહો જેવી અનેક વિરલ પ્રજાતિને ગુજરાતની પ્રજાએ સાચવી છે. એની સાંસ્કૃતિક વિરાસત પણ અનન્ય છે. આ બધું જ હોવા છતાં ગુજરાતી હોવાનું પ્રાદેશિક અભિમાન નહિ પણ ભારતમાતાના એક અંશ હોવાના ગૌરવ સાથે ગીત વિરમ્યું છે. ગુજરાત એની સમગ્ર વિશેષતાઓ સાથે આ ગીતમાં નિરૂપાયું છે.

હું એવો ગુજરાતી,

જેની;

હું ગુજરાતી એ જ વાતથી ગજ ગજ ફૂલે છાતી...

અંગે અંગે વહે નર્મદા, શ્વાસોમાં મહીસાગર,

અરવલ્લીનો પિંડ, પ્રાણમાં ધબકે છે રત્નાકર;

હું સાવજની ત્રાડ, હું જ ગરવી ભાષા લયકાતી

...હું એવો ગુજરાતી...

નવરાત્રિનો ગર્ભદીપ હું, હું શત્રુંજય-શૃંગ,

સૂર્યમંદિરે ગુંજરતો હું ધવલ તેજનો ભુંગ;

હું ગિરનારી ગોખ, દ્વારિકા હું જ સુધારસ પાતી

...હું એવો ગુજરાતી...

દુહા-છંદની હું રમઝટ, હું ભગવું ભગવું ધ્યાન,

મીરાંની કરતાલ હું જ, હું નિત્ય એક આખ્યાન;

વિજાણંદનું હું જંતર, હું નરસૈની પરભાતી

....હું એવો ગુજરાતી...

હું ગાંધીનું મૌન, હું જ સરદાર તણી છું હાક,

હું જ સત્યનું આયુધ જેની દિગ્દિગંતમાં ધાક;

હું સંતોનું સૌમ્ય સ્મિત, તલવાર શૂરની તાતી

...હું એવો ગુજરાતી...

હું મારી માટીનો જાયો, હું ગુર્જર અવતાર,

મારે શિર ભારતમાતાની આશિષનો વિસ્તાર;

હું કેવળ હું હોઉં છતાં, હું સદા હોઉં મહાજાતિ

...હું એવો ગુજરાતી...

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

રત્નાકર-સમુદ્ર, રત્નોના ભંડારરૂપ સાગર; સાવજ-સિંહ; સુધા-અમૃત; આયુધ શસ્ત્ર, હથિયાર; પિંડ-આકાર, ઘાટ; ભુંગ-ભમરો, ભ્રમર; પ્રાણ-શ્વાસ (અહીં) અસ્તિત્વ; ફૂલે-વિકસે

તળપદા શબ્દો

પરભાતી-પ્રભાતિયાં; જંતર-વાજિંત્ર (તંતુવાદ્ય)

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ધવલ × શ્યામ; સુધા × વિષ; સ્મિત × રુદન; આશિષ × અભિશાપ

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

નવ રાત્રીઓનો સમૂહ-નવરાત્રી

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) આ કાવ્યમાં કઈ નદીનો ઉલ્લેખ થયો છે ?

(A) શેત્રુંજી

(B) મચ્છું

(C) તાપી

(D) નર્મદા

(2) આ કાવ્યમાં કવિ નરસિંહ મહેતાને શા માટે યાદ કરે છે ?

(A) કવિતા માટે

(B) પ્રભાતિયાં માટે

(C) ભક્તિ માટે

(D) ભજન માટે

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) આ કાવ્યમાં કવિ મહાત્મા ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈની કઈ વિશેષતાને યાદ કરે છે ?

(2) કવિની છાતી શા માટે ગજ ગજ ફૂલે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) સત્યના આયુધની કઈ વિશેષતા છે ?

(2) ગુજરાતી વ્યક્તિના શ્વાસોમાં અને પ્રાણોમાં શું રહેલું છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) આ કાવ્યમાં ગુજરાતી પોતે ગુજરાતી હોવાનું ગૌરવ ક્યાં-ક્યાં કારણોસર અનુભવે છે ?

(2) કાવ્યપંક્તિ સમજાવો -

“હું મારી માટીનો જાયો, હું ગુર્જર અવતાર

મારે શિર ભારતમાતાની આશિષનો વિસ્તાર”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- ગુજરાતની વિશેષતા દર્શાવતું “ગુજરાત દર્શન” નામનું પ્રદર્શન શાળામાં ગોઠવો. એક એક પ્રદેશનું પ્રદર્શન પણ ગોઠવી શકાય. દા.ત. કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન.
- શેણી-વિજાણંદની વાર્તા ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માંથી વાંચી વર્ગખંડમાં કહો.
- ગુજરાતગૌરવનાં અન્ય ગીતો ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી મેળવી વર્ગખંડમાં સંભળાવો.
દા.ત. જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી,
હું ગુર્જર ભારતવાસી
- દુહા-છંદનું ગાન કરો.
- વર્ષમાં કોઈપણ એક દિવસે “ગુજરાતી દિન”ની ઉજવણી કરવી. તેમાં ગીત-નાટક-વેશભૂષા-નૃત્ય-પ્રદર્શન વગેરે રાખી શકાય.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આ કાવ્યનો ઉઘાડ જ અનોખો છે. ‘જેની’ સાપેક્ષ સર્વનામથી આ કાવ્ય શરૂ થાય છે. ગુજરાતી તરીકેની ઓળખ અપાતી જાય છે અને ‘હું એવો ગુજરાતી’ શબ્દો સાથે કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે.
- અર્થને અનુકૂળ શબ્દવૈભવ કરવામાં કવિ કુશળ છે. એમણે ગૂંથેલાં શબ્દગુચ્છ જુઓ... ‘શત્રુંજય શુંગ’, ‘તેજનો ભુંગ’, ‘સરદાર તણી છું હાક’, ‘દિગદિગંતમાં ધાક’, ‘શ્વાસોમાં મહીસાગર’, ‘પ્રાણમાં ધબકે રત્નાકર’.
- ‘ગાંધીનું મૌન’ અને ‘સરદારની હાક’, ‘સૌમ્ય સ્મિત’ અને ‘તલવાર તાતી’ જેવા વિરોધાભાસી અર્થો ધરાવતા શબ્દપ્રયોગો એક જ પંક્તિમાં છે જે આ કાવ્યની નોંધનીય બાબત છે.
- ‘હું સત્યનું આયુધ, જેની દિગદિગંતમાં ધાક’. આ અદ્ભુત પંક્તિમાં કવિએ સત્યને (એટલેકે પોતાને, એક ગુજરાતીને) આયુધનું રૂપ આપ્યું છે. જગતના ઇતિહાસમાં અનેક આયુધો આવ્યાં છે અને આવશે પણ ગાંધીજીની આગેવાનીમાં સફળતાથી ચલવાયેલા આ આયુધની અસર કેવી ? કવિ તો કહે છે, ‘જેની દિગદિગંતમાં ધાક’ સત્યરૂપી શસ્ત્ર હોય અને એની ધાક હોય ! કલ્પના જ કેટલી સુંદર છે !

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનું ગૌરવ દર્શાવતા આ કાવ્યમાં કવિએ ગુજરાતના વિસ્તારો, મહાનુભાવો, તીર્થસ્થાનો, સાધુ-સંતો, દેશભક્તો અને યોદ્ધાઓની શૂરવીરતાની યશગાથા રજૂ કરી છે. તે વિશે ઉદાહરણો આપી વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી.

અરવલ્લીનો પિંડ, ભગવું ધ્યાન, મીરાંની કરતાલ, નિત્ય એક આખ્યાન, ગાંધીનું મૌન, સરદારની હાક, વિજાણંદનું જંતર, સત્યનું આયુધ જેની દિગદિગંતમાં ધાક જેવા શબ્દસમૂહો જે - તે સંદર્ભો સાથે મૂક્યા છે તે અંગેની સ્પષ્ટતા વિદ્યાર્થીઓને કરવી.

વિદ્યાર્થીઓમાં વતનપ્રેમ, દેશભક્તિની ભાવના વિકસે એવું વાતાવરણ સર્જવું.

રતિલાલ બોરીસાગર

(જન્મ: 31-08-1938)

રતિલાલ મોહનલાલ બોરીસાગરનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના સાવરકુંડલામાં થયો હતો. તેઓ વર્ષો સુધી અધ્યાપક રહ્યા હતા. ત્યારબાદ ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળમાં નાયબ નિયામક તરીકે રહ્યા હતા. ‘મરક મરક’, ‘આનંદલોક’, ‘એન્જોયગ્રાફી’, ‘તિલક કરતાં ત્રેસઠ થયાં’ વગેરે તેમના હાસ્યલેખોના નોંધપાત્ર સંગ્રહો છે. તેમણે ‘સંભવામિ યુગેયુગે’ હાસ્યનવલ લખી છે. હાસ્યસાહિત્યનું સંપાદન તેમણે સૂક્ષ્મતાથી કરેલું છે. ‘બાલવંદના’ તેમનું બાળસાહિત્યનું પ્રદાન છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, મારવાડી સમ્મેલન-મુંબઈ તથા સાહિત્ય સભાના વિવિધ એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે.

‘છત્રી’ હાસ્યનિબંધમાં લેખકના છત્રી સાથેના અનેક પ્રસંગો નિરૂપાયા છે. છત્રીની ખરીદી વખતે થતા અનુભવ અને વારંવાર છત્રી ખોવાઈ જવાથી એને સાચવી રાખવા માટેના ઉપાયોમાંથી હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે. અંતે છત્રી ખોવાઈ જતાં એના ઉપર લખેલા નામ, સરનામાના કારણે છત્રી જેને મળી છે તેનો પત્ર આવે છે ને લેખક છત્રી લેવા રાજકોટ જાય છે. પણ પાછા આવે છે ત્યારે બસમાં ફરી પાછા છત્રી ભૂલીને આવે છે. આમ માણસનું ભુલકણપણું છત્રી જેવી સામાન્ય લાગતી વસ્તુ સાથે જોડીને લેખકે નિર્દોષ હાસ્ય નિષ્પન્ન કર્યું છે.

મોસમનો પહેલો વરસાદ પડ્યો ત્યારે હું છત્રી લેવા શહેરના એક જાણીતા સ્ટોરમાં ગયો અને નાની નાજુક છત્રી બતાવવા કહ્યું. દુકાનદારે જુદી જુદી સાઈઝની કેટલીક છત્રીઓ બતાવી. એક શ્યામલ શ્યામા છત્રી મને ગમી. મેં એ છત્રી ખરીદી. દુકાનદાર ક્યારના મારી સામે ધારીધારીને જોઈ રહ્યા છે ને કશુંક યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે એમ મને લાગ્યું. કોઈ ગ્રાહક ઉધાર છત્રી ખરીદી ગયો હશે અને મારા જેવો જ દેખાતો હશે તો શું થશે એ વિચારે હું થોડો ગભરાયો. છત્રીના પૈસા આપી, છત્રી લઈ હું જવા કરતો હતો ત્યાં દુકાનદારે પૂછ્યું, ‘સાહેબ ! (કાકા ને બદલે સાહેબ કહ્યું એ મને ગમ્યું - પરિસ્થિતિમાં જોકે એનાથી ખાસ કશો ફરક નહોતો પડતો તોય જરા સારું લાગ્યું !) તમે ગઈ સાલ છત્રી લેવા આવેલા ખરા ?’

‘ગઈ સાલ જ નહિ, એની પહેલાંની સાલે પણ છત્રી લેવા આવેલો. ગઈ સાલની પહેલાંની સાલે પણ મેં છત્રી ખરીદેલી. અલબત્ત, એ બીજી કોઈ દુકાનેથી ખરીદેલી.’

‘પણ સાહેબ, અમારી છત્રી એમ વરસ દિવસમાં તૂટી ન જાય. અમારી છત્રી ખૂબ ટકાઉ હોય છે.’

‘તે હશે. હું ના નથી પાડતો. તમારી છત્રી ટકાઉ હશે જ. પણ તમારી છત્રી મારી પાસે ટકતી નથી. ખોવાય જ નહિ એવી છત્રી તમે રાખો છો ?’

‘એવી છત્રી તો અમે નથી રાખતા, કદાચ કોઈ નહિ રાખતું હોય, એટલે છત્રી તમારી પાસે ટકે એવો ઉપાય તમારે જ શોધી કાઢવો પડે.’

પોતાના કુંવરને કાંટો ન વાગે એ માટે આખા રાજ્યની ધરતી ચામડાથી મઢી દેવાનો હુકમ કરનારા રાજાને એક માણસે કુંવર માટે ચામડાના બૂટ સીવી આપ્યા હતા. કદાચ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું આ કાવ્ય છે. જગતને સુધારવાના મિથ્યા પ્રયત્નો છોડી જાતને સુધારવાનો ઉપદેશ કવિવરે આ કાવ્ય દ્વારા આપ્યો છે. છત્રીની દુકાનના માલિકે ટાગોરનાં કાવ્યો કે વાર્તાઓ કદાચ નહિ વાંચ્યાં હોય - કદાચ ટાગોર વિશે એ ખાસ કશું જાણતા પણ નહિ હોય. પરંતુ તેઓ મને કદી ખોવાય નહિ એવી છત્રી શોધવાનાં ફાંફાં મારવાનું છોડી છત્રી ખોવાય જ નહિ એવો ઉપાય શોધવા સમજાવી રહ્યા હતા. તેમની વાત મને સાચી લાગી. પરંતુ જ્ઞાન મળવા માત્રથી કશું વળતું નથી અને મળેલા જ્ઞાનને આચરણમાં મૂકવાનું એટલું સહેલું નથી.

છત્રી ન ખોવાય એ માટે મેં કશા ઉપાયો કર્યા જ નથી એવું ન કહેવાય. છતાં મારા સાન્નિધ્યમાં કોઈ પણ છત્રી એટલી બધી ચંચળ બની જાય છે કે મારો ત્યાગ કરતાં એને સહેજે વાર લાગતી નથી. દુકાનેથી લઈને ઘર સુધી પહોંચતાં સુધીમાં પણ છત્રી ખોઈ નાખવાના વિક્રમો મેં એકથી વધુ વાર નોંધાવ્યા છે !

‘તમે ગળામાં માળાની જેમ મોટી દોરી રાખો, એ દોરી સાથે છત્રી બાંધો, છત્રી ખૂલી શકે એટલી મોટી દોરી રાખજો. વરસાદમાં ભીની થયેલી છત્રીથી શર્ટ ભીનું ન થાય એ માટે ઉપરના ભાગે ઓછાડ વીંટી રાખજો.’

‘તમે છત્રી સાચવવા તમારી સાથે ને સાથે ફરે એવો પગારદાર માણસ રાખો. કેટલાક લોકો બહાર જવાનું હોય તેટલા વખત પૂરતો ડ્રાઈવર રાખે છે તેમ તમે આવો બે-ત્રણ કલાક પૂરતો પગારદાર માણસ રાખી શકો.’

‘તમે ચાતુર્માસમાં ઘરે જ રહો. એકટાણાં કરો ને પ્રભુભજન કરો. છત્રી ખરીદવી જ નહિ પડે એટલે પછી ખોવાવાનો પ્રશ્ન જ નહિ રહે !’

‘છત્રી ઉપર તમારું નામ-સરનામું લખાવો. કદાચ કોઈને જડે તો પોસ્ટકાર્ડ લખીને તમને જાણ કરી શકે.’

છત્રી ન ખોવાય એ માટે ઉપરની ને ઉપરના જેવી ઘણી સલાહો મને મળી. કેટલીક સલાહો તો મળ્યા પછીની પાંચ જ મિનિટમાં હું ભૂલી ગયો. કેટલીક સલાહોનો અમલ કરવાનું ઘણું મુશ્કેલ લાગ્યું. પણ છત્રી પર નામ-સરનામું લખાવવાની સલાહનો અમલ કરવા જેવું છે એમ મને લાગ્યું. એટલે આ વખતે લીધેલી નવી છત્રી પર મારું પૂરું નામ, વીગતવાર સરનામું, ટેલિફોન- નંબર વગેરે બધું જ લખાવ્યું. વરસાદના પાણીથી ભૂંસાઈ ન જાય એવા પાકા રંગથી લખાવ્યું. મારો વિચાર તો મારો આખો બાયોડેટા લખાવવાનો હતો પણ મેં સંયમ રાખ્યો.

છત્રી પર નામ-સરનામું લખવાનો ઉપાય ખરેખર કારગત નીવડ્યો. છત્રી લીધાના વીસેક દિવસ પછી મને રાજકોટથી પત્ર મળ્યો. અમદાવાદ-રાજકોટની મુસાફરી દરમિયાન પોતાની છત્રીને બદલે ભૂલથી મારી છત્રી આવી ગયાનો એકરાર એ પત્રમાં હતો. ક્ષમાયાચના કરી હતી ને એમની છત્રી મારી પાસે ન આવી હોય તો પણ મારી છત્રી લઈ જવા ઘટતું કરવા જણાવ્યું હતું. આ દિવસોમાં વરસાદ નહોતો એટલે મારી છત્રી ખોવાઈ છે એની ખબર મને આ પત્ર મળ્યો ત્યારે જ પડી ! જે માણસ પોતાની છત્રી સાચવી ન શક્યો એ માણસ બીજાની છત્રી સાચવીને લઈ આવ્યો હોય એવી પત્રલેખકની શ્રદ્ધા ચોક્કસ વધુ પડતી હતી. મેં પત્ર લખીને આ સજ્જનનો આભાર માન્યો અને એમની છત્રી મારી પાસે ન હોવાનું જણાવી દિલગીરી વ્યક્ત કરી અને મારી છત્રી મેળવી લેવા ઘટતું કરવાનું વચન આપ્યું.

રાજકોટ રૂબરૂ જઈને પત્રમાં આપેલા સરનામેથી છત્રી મેળવી લેવા સિવાય છત્રી પાછી મેળવવાનો બીજો કોઈ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. આ ઉપાય મારા સિવાય સૌને નકામો લાગ્યો.

રાજકોટ જવા-આવવાના બસ ભાડાના ઓછામાં ઓછા બસો પચાસ રૂપિયા થાય. બીજો વધારાનો ખર્ચ ગણીએ - રિક્ષાભાડાં-ચા-પાણી-નાસ્તો વગેરે - તો ત્રણસો-સાડાત્રણસો રૂપિયા થઈ જાય. એટલે રાજકોટ છત્રી લેવા જવાનું વ્યવહારુ ન કહેવાય. કદાચ મૂર્ખાઈભર્યું કહેવાય એવો સૌનો મત હતો. પણ હું મક્કમ રહ્યો. આમાં પૈસાનો પ્રશ્ન નહોતો. પોતાની છત્રી ખોવાઈ હોવા છતાં બીજા માણસની છત્રી એને પરત કરવાની એમની ભાવના અને પ્રામાણિકતાની કદર કરવાનો પ્રશ્ન હતો. પણ આવી સૂક્ષ્મ રીતે આ જગતમાં કેટલા લોકો વિચારે છે ! બધાં ભલે ગમે તે કહે, પણ છત્રી લેવા રાજકોટ તો શું રશિયા જવું પડે તોપણ જવું જોઈએ એવો મારો દૃઢ મત હતો.

રાજકોટ ગયો. છત્રી પાછી મેળવી. પેલા સજ્જનનો આભાર માન્યો. વળતી બસમાં અમદાવાદ પાછો આવ્યો... પણ... પણ... અમદાવાદ ઊતરતી વખતે બસમાં છત્રી ભૂલી ગયો ! ઘરે ગયા પછી સૌએ પૂછ્યું ત્યારે જ યાદ આવ્યું. તરત પાછો બસની ઓફિસે ગયો પણ કોઈએ છત્રી જમા કરાવી નહોતી. રિક્ષાભાડાના જવા આવવાના બીજા એંશી રૂપિયા થયા.

પછીના દિવસે છત્રીના સ્ટોરમાં જઈ મેં છત્રી માગી. દુકાનદારે સ્મિત કર્યું. મેં પણ સામું સ્મિત કર્યું.

(‘ૐ હાસ્યમ્’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

સાઈઝ-કદ, માપ; ઉપાય-ઈલાજ (અહીં) યુક્તિ; ટકાઉ-ટકી રહે તેવું, મજબૂત; મિથ્યા-ફોગટ, વ્યર્થ, નકામું; આચરણ-વર્તન; સાન્નિધ્ય-સમીપતા; ક્ષમાયાચના-ક્ષમા માગવી તે; કારગત-સફળ; વાર-વિલંબ; જડવું-મળવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સજ્જન × દુર્જન; વ્યવહારુ × અવ્યવહારુ

રૂઢિપ્રયોગ

આચરણમાં મૂકવું-પાલન કરવું, અમલમાં મૂકવું; કદર કરવી-લાયકાત જોઈ યોગ્ય બદલો આપવો; ફાંફાં મારવાં-વ્યર્થ પ્રયત્ન કરવો.

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

અડગ રહેવું તે-મક્કમ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

- (1) દુકાનદારે સ્મિત કર્યું, મેં પણ સામું સ્મિત કર્યું કારણ કે...
 - (A) લેખક છત્રી ખોઈને ફરી છત્રી લેવા આવ્યા હતા.
 - (B) દુકાનદાર લેખકને હસાવવા ઈચ્છતો હતો.
 - (C) દુકાનદાર બધા સામે સ્મિત કર્યા કરતો હતો.
 - (D) લેખકની ચતુરાઈ જોઈ હસતો હતો.
- (2) લેખક છત્રી લેવા રાજકોટ જવાની વાતમાં મક્કમ રહ્યા કારણ કે...
 - (A) લેખક પાસે પૈસા ન હતા.
 - (B) લેખકને રાજકોટ જવું ગમતું હતું.
 - (C) તે બીજાની પ્રમાણિક્તાની કદર કરવા ઈચ્છતા હતા.
 - (D) છત્રી હવે વેચાતી મળતી ન હતી.

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

- (1) દુકાનદારે લેખકને કઈ સલાહ આપી ?
- (2) પોતાના કુંવરને કાંટો ન વાગે એ માટે રાજાએ શું કર્યું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં કારણો આપો :

- (1) રાજકોટ છત્રી લેવા જવાની વાતમાં લેખક મક્કમ રહ્યા કારણ કે...
- (2) રાજકોટ છત્રી લેવા જવાની વાત સૌને મૂર્ખાઈભરી લાગતી હતી કારણ કે...

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

- (1) છત્રી ન ખોવાય એ માટે લેખકને કેવી - કેવી સલાહો મળી હતી ?
- (2) અમદાવાદ - રાજકોટની મુસાફરી દરમિયાન ખોવાયેલી છત્રીની કથા પાઠના આધારે લખો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- વર્તમાનપત્રની પૂર્તિમાં આવતા હાસ્યનિબંધો વર્ગખંડમાં વાંચો.
- હાસ્ય માટેના ઉચિત એસ.એમ.એસ.નો સંગ્રહ કરો.
- હાસ્યકથા મેળવી તેનું નાટ્યરૂપાંતર કરો અને ભજવો.
- સામયિકોમાં અને અન્યત્ર પ્રગટ થતા જોકસ મેળવી તે રજૂ કરવાની સ્પર્ધા ગોઠવો.
- જ્યોતીન્દ્ર દવે તથા બકુલ ત્રિપાઠીના હાસ્યનિબંધો મેળવી વાંચવા.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- વાત સાદી હોય કે ગહન હોય, લેખક એને કેવી હળવાશથી કહી શકે છે અને એ દ્વારા કેવી સરસ રીતે હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે તે નીચેનાં ઉદાહરણોથી સમજવા પ્રયાસ કરો.
 - ‘ખોવાય જ નહિ એવી છત્રી તમે રાખો છો ?’
 - ‘દુકાનેથી લઈને ઘર સુધી પહોંચતા સુધીમાં પણ છત્રી ખોઈ નાખવાના વિક્રમો મેં એકથી વધુ વાર નોંધાવ્યા છે!’
 - ‘તમે ચાતુર્માસ ઘરે જ રહો... છત્રી ખરીદવી જ નહિ પડે. એટલે પછી ખોવાવાનો પ્રશ્ન જ નહિ રહે !’
- “સાથે ફરે એવો પગારદાર માણસ રાખો.”

અહીં ‘પગાર’ને ‘દાર’ (ધરાવનાર) પ્રત્યય લાગ્યો છે. આપણી ભાષામાં ‘દાર’ પ્રત્યયવાળા બીજા ઘણા શબ્દો છે. જેમકે... જમીનદાર, વગદાર, આબરૂદાર, ઈમાનદાર, ધારદાર... આવા બીજા શબ્દોની નોંધ કરો.
- “...પણ આવી સૂક્ષ્મ રીતે જગતમાં કેટલા લોકો વિચારે છે !”

ખોવાયેલી વસ્તુ ફરી મેળવવા માટે તેની મૂળ કિંમત કરતાં વધુ પૈસા ખર્ચ કરવા એ મૂર્ખાઈ છે. છતાં લેખક એ બાબતની પ્રશંસા કરી વ્યંગથી હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

‘છત્રી’ જેવા વિષયમાં પણ હાસ્ય નિષ્પન્ન થઈ શકે તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આ હાસ્યનિબંધ છે. ભાષા દ્વારા હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની કલાના પ્રસ્તુત પાઠમાંથી વાક્યો પસંદ કરીને ચર્ચા કરવી જેમકે... ‘મારો વિચાર તો મારો આખો બાયોડેટા લખાવવાનો હતો પણ મેં સંયમ રાખ્યો...’ વગેરે. સાહિત્યના અન્ય પ્રકારો કરતાં હાસ્ય નિબંધમાં લેખકની કલાનો કસબ અહીં કેવી રીતે ખીલ્યો છે તે જણાવવું. વિદ્યાર્થીઓને પાઠમાં રજૂ થયેલા પ્રસંગો, તે માટે વપરાયેલાં વાક્યોમાંથી અને વિચારોથી નિષ્પન્ન થતા હાસ્યથી અવગત કરવા.

હાસ્ય જીવન માટે અત્યંત અનિવાર્ય છે તે વાત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી તેઓ હસતાં હસતાં ભણે તેવું વાતાવરણ પૂરું પાડવું.

હાસ્યકલબોની વધતી સંખ્યા, હાસ્ય નિષ્પન્ન કરતી ટી.વી. પર પ્રસારિત થતી સિરિયલો, આપણા હાસ્ય લેખકો, હાસ્ય મુશાયરાઓ, હાસ્ય કલાકારો વગેરે વિશે ચર્ચા કરવી. છત્રીની આત્મકથા લખાવીને તેની વિશેષતા ચર્ચવી.

વ્યાકરણ: એકમ-2

ક્રિયાવિશેષણ

તમે વિશેષણ વિશે ભણી ગયાં છો. તમે જાણો છો કે જે નામના, સંજ્ઞાના અર્થમાં વધારો કરે, ચોકસાઈ ઉમેરે તે વિશેષણ છે. તો ક્રિયાવિશેષણ શબ્દ સાંભળતા એ જ વિચાર આવે કે જે ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરે તે ક્રિયાવિશેષણ. પણ તમે વિચારો કે ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરવો એટલે શું ? નવમા ધોરણમાં તમે સમજ્યા હતા કે સંજ્ઞાના અર્થમાં ગુણ, આકાર, કદ, સંખ્યા આદિના અર્થ ઉમેરવાનું કાર્ય કરે તે વિશેષણ. તો ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયાના અર્થમાં શું ઉમેરવાનું કાર્ય કરતું હશે ? ચાલો, નીચેનાં વાક્યો વાંચો.

1. મોટાભાઈ દોડે છે.
2. મોટાભાઈ સવારે દોડે છે.
3. મોટાભાઈ બગીચામાં દોડે છે.
4. મોટાભાઈ ઝડપથી દોડે છે.
5. મોટાભાઈ સવારે બગીચામાં ઝડપથી પાંચ રાઉન્ડ દોડે છે.

આ વાક્યો વાંચતા તમને શું સરખું લાગ્યું અને શું ન લાગ્યું ? બધાં જ વાક્યોમાં દોડવાની વાત છે. બીજા વાક્યમાં દોડવાનો સમય દર્શાવાયો છે. ત્રીજા વાક્યમાં દોડવાનું સ્થાન દર્શાવાયું છે. ચોથા વાક્યમાં દોડવાની રીતનો નિર્દેશ છે અને પાંચમાં વાક્યમાં આ બધી બાબતો ઉપરાંત પાંચ રાઉન્ડ - ગણતરી - માપ - માત્રાનો પણ નિર્દેશ છે. એટલે કે, ક્યારે દોડે છે, ક્યાં દોડે છે. કેવી રીતે દોડે છે વગેરે વાતો છે. બરાબર ? મુખ્ય વાત તો દોડવાની છે, પણ બીજી વીગતો દ્વારા દોડવાની ક્રિયા સાથે સંકળાતા સંદર્ભોનો નિર્દેશ થાય છે. ક્રિયાના સમય, રીત, માત્રા, સ્થળ, અભિગમ, હેતુ, કારણ વગેરે જેવા સંદર્ભગત અર્થ ઉમેરનાર ઘટકોને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ચાલો, આ વાતને થોડી જુદી રીતે સમજીએ. નીચેનું વાક્ય વાંચો.

હું નહીં આવી શકું.

- આ વાક્યમાં ન આવી શકવાની વાત રજૂ થઈ છે. પણ જો આ વાક્યમાં આપણે અન્ય શબ્દો ઉમેરીએ તો શું ક્રિયાના અર્થમાં કાંઈ ફેર પડે છે ?

હું આજે નહીં આવી શકું.

હું હમણાં નહીં આવી શકું.

હું કદી નહીં આવી શકું.

તમે જોઈ શકો છો કે માત્ર આજે, હમણાં કે કદી - શબ્દો ઉમેરાયા અને સમગ્ર વાક્યાર્થ કેટલો બદલાઈ ગયો ? ક્રિયાના અર્થમાં બદલાવ લાવનાર કારણ એ છે કે અહીં સમયના સંદર્ભ બદલાયા છે. ક્રિયાના સમયનો સંદર્ભ દર્શાવનારા આ શબ્દો ક્રિયાવિશેષણ છે.

નીચનાં વાક્યો વાંચો.

અ

1. અમે પાછા જવાના હતા.
2. પપ્પા તમારું સરનામું શોધતા હતા.
3. નર્મદાએ મને જાગૃત કર્યો છે.
4. અમારી છત્રી એમ તૂટી ન જાય.
5. બા બિચારી વૈતરું કરતી.

બ

- અમે તરત પાછા જવાના હતા.
- પપ્પા ઘણા વખતથી તમારું સરનામું શોધતા હતા.
- નર્મદાએ મને હરહંમેશ જાગૃત કર્યો છે.
- અમારી છત્રી એમ વરસદિવસમાં તૂટી ન જાય.
- બા બિચારી રાતદિવસ વૈતરું કરતી.

વિભાગ ‘અ’ અને વિભાગ ‘બ’ નાં વાક્યો વાંચો. શો તફાવત છે, ખ્યાલ આવે છે? વિભાગ ‘બ’ નાં વાક્યોમાં કયા શબ્દો ઉમેરાયા છે ? 1. તરત 2. ઘણા વખતથી 3. હરહંમેશ 4. વરસદિવસમાં 5. રાતદિવસ. તમે સમજી શકો છો કે આ બધા જ શબ્દો સમય દર્શાવે છે. આ શબ્દોના પ્રયોગથી ક્રિયાના સમયનાં સંદર્ભ અર્થ બદલાય છે. તેથી આ શબ્દો સમયવાચક ક્રિયાવિશેષણ કહી શકાય.

1. હવે એ જયહિંદ હોટલમાં રહેતી હતી.
2. એ સલાહો હું પાંચ મિનિટમાં ભૂલી ગયો.
3. થાક કે કંટાળાની કદી ફરિયાદ નહીં.
4. પ્રિય કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ કાયમ સાથે જ રહે.
5. ટ્રેનના સમયે એને ચિઠ્ઠી મળી.

સમયવાચક શબ્દ શોધવાનું સહેલું છે ને ! ચાલો, જોઈએ. 1. હવે 2. પાંચ મિનિટમાં 3. કદી 4. કાયમ 5. ટ્રેનના સમયે. શોધી શક્યા હતા ને ! બસ, તમે જે સમયવાચક શબ્દ શોધ્યા તે જ સમયવાચક ક્રિયાવિશેષણ.

ચાલો, આપણે એક રમત રમીએ. નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં સમયસૂચક કોઈ શબ્દ નથી. શું તમે તેમાં સમયવાચક અર્થ ઉમેરી શકો ?

1. અમારી શાળામાં શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.
2. દાદા છાપું વાંચે છે.
3. અમે સોમનાથના પ્રવાસે જવાના છીએ.
4. મારી વર્ષગાંઠ આવશે.
5. બા અમને વાર્તા સંભળાવતાં.

તમે જોઈ શકો છો કે દરેક વાક્યમાં તમે એકથી વધારે સમયવાચક શબ્દો ઉમેરી શકો છો. જેમ કે,

- અમારી શાળામાં આજે શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.
- ગયા અઠવાડિયે અમારી શાળામાં શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.
- એકવાર અમારી શાળામાં શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.
- અમારી શાળામાં 15મી ઓગસ્ટે શિક્ષણમંત્રી આવ્યા હતા.

આ અને આવા અન્ય શબ્દો પણ તમે ઉમેરી શકશો. તમે બાકીનાં વાક્યોમાં આવા સમયવાચક શબ્દો ઉમેરીને જુઓ કે તમે કેટલાં વાક્યો બનાવી શકો છો. તમે આ શબ્દો દ્વારા વાક્યમાં ક્રિયાના સંદર્ભ સમયનો અર્થ ઉમેર્યો છે. એટલે કે તમે સમયવાચક ક્રિયાવિશેષણ પ્રયોજ્યું છે.

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો.

અ

બ

1. વેકેશન પૂરું થઈ ગયું.	વેકેશન જલદી પૂરું થઈ ગયું.
2. સુરતમાં કારમાં આગ લાગી.	સુરતમાં કારમાં અચાનક આગ લાગી.
3. આવડી મોટી ઈમારત બની ગઈને
ખબરેય ન પડી.	રાતોરાત આવડી મોટી ઈમારત બની ગઈ ને
ખબરેય ન પડી.
4. મને કોઈ રસ્તે મળે ને કદી પૂછે
કે કેમ છે ?	ઓચિંતું કોઈ મને રસ્તે મળે ને કદી ધીમેથી પૂછે
કે કેમ છે ?
5. સાહેબ કાંઈ પૂછે તો જવાબ આપજે	સાહેબ કાંઈ પૂછે તો જવાબ ફટાફટ આપજે.

આ વાક્યોને ધ્યાનથી વાંચો તો વિભાગ અ અને વિભાગ બનાં વાક્યોના અર્થમાં કાંઈ ફેર લાગે છે? વેકેશન પૂરું થઈ ગયું અને વેકેશન જલદી પૂરું થઈ ગયું. વેકેશનના દિવસો જલદી વીતી ગયા હોય એવું લાગે છે ? માત્ર ‘પૂરું થવું’ અને ‘જલદી પૂરું’ થવું વચ્ચે જે અર્થનો ભેદ પડ્યો તે જલદી શબ્દથી. આ શબ્દ દ્વારા પૂરું થવાની રીતનો નિર્દેશ છે. બીજાં વાક્યોમાં પણ જુઓ ‘આગ લાગવી’ અને ‘અચાનક આગ લાગવી’, ‘મને કોઈ મળે’ અને ‘ઓચિંતું મને કોઈ મળે’, ‘કદી પૂછે’ ને ‘કદી ધીમેથી પૂછે’... ક્રિયામાં આ - રીતનો અર્થ ઉમેરનાર ઘટક તે રીતવાચક ક્રિયાવિશેષણ. સમજાયું ?

ચાલો, તો નીચેનાં વાક્યોમાંથી રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણ શોધી તેને વર્તુળ કરો અને જવાબ લખો.

1. એ તરત સાવધ થઈ ગઈ.
2. બાને તેમના પૈસા નિયમિત મળતા.
3. ચુપચાપ સુશી સાંભળતી રહી.
4. તેણે અજંપામાં રાત વીતાવી.
5. ઘર આસાનીથી મળી ગયું.

અહીં તમને ક્રિયાની રીતિ દર્શાવતા ક્રિયાવિશેષણ મળ્યા ? ચાલો, સાથે ફરીથી જોઈએ. 1. તરત 2. નિયમિત 3. ચુપચાપ 4. અજંપામાં 5. આસાનીથી. આ શબ્દો દ્વારા ક્રિયાની રીતિ દર્શાવાઈ છે તેથી આ રીતવાચક ક્રિયાવિશેષણો છે.

તમે આ ઉત્તરો ધ્યાનથી વાંચો. આમાં બીજી એક બાબત પણ નોંધવા જેવી છે. અહીં ‘ચુપચાપ’ જેવા દ્વિરુક્ત પ્રયોગથી પણ રીત દર્શાવાઈ છે તો ‘અજંપામાં’-‘માં’ પ્રત્યયથી, ‘આસાનીથી’-‘થી’ પ્રત્યય લાગવાથી પણ રીત દર્શાવાઈ છે. બીજાં થોડાં ઉદાહરણ જોવાથી રીતિવાચક ક્રિયાવિશેષણ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

અ

1. એ બોલી શકી: ‘હલ્લો...’
2. દુકાનદાર મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા.
3. સાગનાં ઝાડને જાણે કોઈએ શણગારી લીધાં.
4. એણે વાળ ઠીક કર્યા.
5. ઘર મળી ગયું.
6. ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ ગયો.
7. વરસાદ પડવા માંડ્યો.
8. એલા એ ગમાર, બોલતો જા.
9. બેટા, તું સૂઈ જા.
10. મારા પપ્પાને દવાખાને લઈ જાત.

બ

- એ માંડ બોલી શકી: ‘હલ્લો...’
- દુકાનદાર મારી સામે ધારીધારીને જોઈ રહ્યા હતા.
- સાગનાં ઝાડને જાણે કોઈએ રાતોરાત શણગારી લીધાં.
- અભાનપણે એણે વાળ ઠીક કર્યા.
- ઘર આસાનીથી મળી ગયું.
- એકાએક ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ ગયો.
- વરસાદ એકધારે પડવા માંડ્યો.
- એલા એ ગમાર, જરા ધીમો બોલતો જા.
- બેટા, તું નિરાંતે સૂઈ જા.
- મારા પપ્પાને સીધા દવાખાને લઈ જાત.

ઉપર્યુક્ત વાક્યોમાં વિભાગ (બ) માં રીત દર્શાવનાર અધોરેખિત ક્રિયાવિશેષણ ધ્યાનથી વાંચો. આ ક્રિયાવિશેષણ ઉમેરાવાને કારણે વિભાગ-અ કરતાં વિભાગ-બની ક્રિયાના અર્થમાં કાંઈ જુદું ઉમેરાતું અનુભવાય છે?

હરીન્દ્ર દવે

(જન્મ: 19-9-1930, અવસાન: 29-3-1995)

હરીન્દ્ર જયંતીલાલ દવેનું વતન ખંભરા (કચ્છ) છે. તેઓ વ્યવસાયે પત્રકાર હતા. કવિતા, નવલકથા, નાટક, વિવેચન, નિબંધ જેવાં વિવિધ ક્ષેત્રો તેમણે ખેડ્યાં હતાં. ‘આસવ’, ‘મૌન’, ‘સૂર્યોપનિષદ’, ‘હયાતી’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. તેઓ મુખ્યત્વે કવિ છે. તેમનાં ગીતોનું માધુર્ય ધ્યાન ખેંચે છે. ‘અગનપંખી’, ‘પળનાં પ્રતિબિંબ’, ‘માધવ ક્યાંય નથી’, ‘મુખવટો’, ‘અનાગત’, ‘ગાંધીની કાવડ’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલ્હીના એવોર્ડ એનાયત થયા હતા.

ગુજરાતીમાં લખાયેલાં કૃષ્ણવિરહનાં કાવ્યોમાં આ કાવ્ય અનેક રીતે નોખું પડે છે. વાંસળી એ તો કૃષ્ણ સાથે અવિનાભાવી રીતે જોડાયેલી છે, પણ અહીં તો વાંસળી પોતે કૃષ્ણથી વિખૂટી પડેલી છે. વાંસળીનો સૂર કૃષ્ણને શોધતો હોય છે. એ શોધ સાથે જોડાય છે બાળકૃષ્ણના જીવનનાં પ્રતીકો, કદંબ, યમુના, રાધા, મોરપિચ્છ. આ બધાંનો કાવ્યાત્મક વિનિયોગ કવિએ કર્યો છે. યમુનાનાં વહેણ સાથે રાધાની આંખની ઉદાસી, ચાંદની સાથે રાતરાણી, મોરપિચ્છ સાથે સુંવાળા રંગ, આકાશ સાથે ચંદ્રનું સાયુજ્ય રચીને કૃષ્ણનો વિરહ કવિએ તીવ્ર બનાવ્યો છે. કૃષ્ણથી વિખૂટા પડવાથી શરૂ થતા ગીતના અંતે જળનું તેજ જોઈને પરખાય છે કે ચોક્કસ અંદર કૃષ્ણ હશે ત્યાં કાવ્ય વિરમે છે. ભાવની સાથે લયનું ખેંચાણ પણ આ ગીતનું સબળ પાસું છે.

વાંસળીથી વિખૂટો થઈને આ સૂર એક

ઢૂંઢે કદંબની છાંય,

મારગની ધૂળને ઢંઢોળી પૂછે,

મારા માધવને દીઠો છે ક્યાંય ?

યમુનાનાં વહેણ તમે મૂંગાં છો કેમ ?

અને રાધાની આંખ કાં ઉદાસ ?

વહી જતી આ લે'રખી વ્યાકુળ કરે છે અહીં

સરતી આ સાંજનો ઉજાસ.

બહાવરી વિભાવરીનાં પગલાંની લાગણીથી,

રાતરાણી ઝાકળથી ન્હાય... મારા...

ઊડતું આવે જો અહીં મોરપિચ્છ તો તો અમે,

સાયવશું સુંવાળા રંગ;

મારી તે મોરલીના આભમાં ઊગે છે એક,

શ્યામના તે નામનો મયંક

જળમાં તે તેજ એનું એવું રેલાય હવે,

પાતાળે હરિવર પરખાય... મારા...

(‘વરસાદની મોસમ છે’ માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

વિખૂટું-અલગ, જુદું પડેલું; સૂર-સ્વર; કદંબ-એક વૃક્ષ (જેના પર બેસી શ્રીકૃષ્ણ વાંસળી વગાડતા હતા.); લે'રખી-પવનની લહેર; વિભાવરી-રાત્રી, નિશા; ઉજાસ-અજવાળું; પરખાય-ઓળખાય; માધવ-કૃષ્ણ, શ્યામ; મયંક-ચંદ્ર

તળપદા શબ્દો

મારગ-માર્ગ, રસ્તો

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સાંજ × સવાર; ઉજાસ × અંધકાર

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) રાધાની આંખમાં ઉદાસી હોવાનું કારણ...

(A) કદંબની ડાળ

(B) કૃષ્ણમિલન

(C) યમુનાનું વહેણ

(D) કૃષ્ણ માટેનો વિરહ

(2) કવિ કોના ઊડતા આવવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે ?

(A) મોરપિચ્છ

(B) પક્ષીઓ

(C) સ્વર્ગનું વિમાન

(D) મારગની ધૂળ

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) મારગની ધૂળને કવિ શું પૂછે છે ?

(2) પાતાળમાં કોણ પરખાય છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) રાતરાણી ઝાકળથી નહાય છે કારણ કે...

(2) જળમાં કોનું તેજ રેલાઈ રહ્યું છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) માધવને મેળવવા માટેની સૂરની તીવ્ર ઉત્કંઠા તમારા શબ્દોમાં લખો.

(2) કાવ્યપંક્તિ સમજાવો:

વાંસળીથી વિખૂટો થઈને આ સૂર એક

ઢૂંઢે કદંબની છાંય,

મારગની ધૂળને ઢંઢોળી પૂછે,

મારા માધવને દીઠો છે ક્યાંય ?

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- હરીન્દ્ર દવેનાં કૃષ્ણપ્રેમનાં કાવ્યોનું વર્ગમાં ગાન કરો.
- આ કાવ્યને કંઠસ્થ કરી સમૂહમાં ગાન કરો.
- આ કાવ્યને અભિનયગીત તરીકે તૈયાર કરી રજૂ કરો.
- ‘માધવ ક્યાંય નથી મધુવન’માં કાવ્ય મેળવીને વર્ગમાં ગાઈ સંભળાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- આ ગીતમાં કવિએ શબ્દ સાથે અર્થયમત્કૃતિથી આપણને સુખદ આશ્ચર્યમાં મૂકી દીધા છે. કવિની મનભર કલ્પનાઓ આસ્વાદ્ય છે.
 - વાંસળીનો સૂર ધૂળને ઢંઢોળીને પૂછે છે.
 - વિભાવરી બહાવરી છે.
 - રાતરાણી ઝાકળથી નહાય છે.
 - મોરલીના આભમાં શ્યામ નામનો મયંક ઊગે છે.
- અહીં છાંય-ક્યાંય, ઉદાસ-ઉજાસ, રંગ-મયંકના પ્રાસ ગીતને લયનો હિલ્લોલ આપી કાવ્યને જાણે અનેરી ગતિ આપે છે.
- સૂર, વાંસળી, કદંબ, યમુનાનું વહેણ, રાધાની ઉદાસ આંખ, મોરપિચ્છનો માધવને પામવાનો અલગ અલગ પ્રયાસ આખરે અભિન્ન બની જાય છે. ‘પાતાળે હરિવર પરખાય’ એમાં જાણે સૌ માધવને પ્રાપ્ત કરે છે એ કવિની ચમત્કૃતિ પારખો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કૃષ્ણ હવે વૃંદાવનમાં નથી. વાંસળીથી સૂર વિખૂટો પડી ગયો છે. મારગની ધૂળ, યમુનાનાં વહેણ અને રાધાની આંખ બધું જ શોકમગ્ન છે. વિરહની વેદનાને ઘૂંટી ઘૂંટીને ગહન બનાવવા માટે કવિએ શબ્દો દ્વારા કેવું કવિકર્મ નિભાવ્યું છે તેની કાવ્યપંક્તિઓ અને કાવ્યનાં શબ્દચિત્રો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી.

કૃષ્ણને તો સૌ વહાલ કરે, પાસે રાખવા ઇચ્છે, પરંતુ કૃષ્ણના મોરપિચ્છને પણ કેટલા વહાલથી સાચવવાનું વ્યક્ત કર્યું છે, એ રીતે ભાવને કેમ પ્રગટ કરી શકાય અને ભાષાની શક્તિનો કવિ કેમ ઉપયોગ કરે છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

આ જ કવિનું ‘માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં’ અને માધવ રામાનુજનું ‘ગોકુળમાં આવો તો’ કાવ્યોના ભાવો સાથે આ કાવ્યના ભાવોનું સામ્ય-વૈષમ્ય વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચવું.

●

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

(જન્મ: 2-10-1967)

મહેન્દ્રસિંહ તપ્તસિંહ પરમારનું વતન સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાનું કુકણા ગામ છે. તેઓ ભાવનગર યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં અધ્યક્ષ તરીકે કામગીરી કરે છે. તેઓ વાર્તાકાર, વિવેચક અને દિગ્દર્શક તરીકે જાણીતા છે. તેમનું ગદ્ય આગવી ભાત પાડે છે. તેમના ‘પ્રથમ’ નામનો વિવેચનસંગ્રહ, ‘પોલિટેકનિક’ નામે વાર્તાસંગ્રહ અને ‘રખડુનો કાગળ’ નામે નિબંધસંગ્રહ પ્રગટ થયા છે.

આ નિબંધ ‘રખડુનો કાગળ’ માંથી લેવામાં આવ્યો છે. પોતે કરેલા નર્મદા કિનારા અને ડાંગનાં જંગલોના પ્રવાસનાં સંસ્મરણોને લેખક પત્ર રૂપે પોતાના બાપુજીને લખે છે. જેમાં લેખકનો રખડુ સ્વભાવ, સંવેદનશીલ હૃદય અને સૌન્દર્યદૃષ્ટિ અનુભવાય છે. અહીં લેખકનો નર્મદા સાથેનો સૂક્ષ્મ નાતો છે તો સાથે ગુજરાતના એક રણિયામણા પ્રદેશ ડાંગના પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય તથા ત્યાંના લોકોની વિશેષતાઓ પણ આ નિબંધમાં અત્યંત લાઘવથી વર્ણવાઈ છે. એ સાથે લેખકનું સંવેદન પણ ઘૂંટાતું જાય છે. આ આખી વાત કરવા માટે પત્ર શૈલી પસંદ કરીને લેખકે પોતાની અને ભાવકની વચ્ચે અંગત સેતુ રચ્યો છે. નિબંધનું ગદ્ય પ્રવાહી છતાં ઊંડાણવાળું છે. ગુજરાતી ગદ્યની એક જુદી તરેહ એમાં છે.

પ્રિય બાપુજી,

અગાઉ અંકલેશ્વર અને આહવા ગયો ત્યારનો તમને લખવા ધારતો હતો. એ પછી ફરી એકવાર જઈ આવ્યો. લખ્યા વગર ન જ ચાલે એવું થઈ ગયું. એ અનુભવોને પુનઃ સ્મૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

આહવા જતાં પહેલાં ત્રણ દિવસ અંકલેશ્વર રોકાયો. અંકલેશ્વર મને પ્રિય છે. મિત્રો મજાકમાં જેને ગંદકેશ્વર કહે છે એ, કારખાનાંઓથી ઊભરાતું એશિયાનું બીજા નંબરનું ઔદ્યોગિક મથક; મારું પ્રિય સ્થળ છે ! અહો વૈચિત્ર્યમ્ ! એની દુર્ગંધ સાથે એક ઘરોબો કેળવાઈ ગયેલો. પણ સાચું કહું તો અહીંના ભરૂચી નાકાથી બોરભાઠા થઈને આગળ જતાં આવતી ભેખડવતી નર્મદાને કારણે અંકલેશ્વર મારી પ્રિય જગ્યા છે. અહીં ઉચ્ચાસને બેસીને કેટલીયે વાર સૂર્યાસ્ત જોવાની મજા લૂંટી છે. અસ્તાચળે પહોંચેલા સૂર્યમા’રાજ આશ્વિતિજ જળવતી નર્મદાની સપાટી પર છેક અમારા સુધી લાલ કાર્પેટ બિછાવી આપે. આ રાજમાર્ગે ટપટપ કરતાં દોડીને એમને મળવા જઈએ ત્યાં તો ગાયબ થઈ જાય !

નર્મદાએ મને હરહંમશ ઝંકૃત કર્યો છે. કોઈપણ રૂપમાં એ નદી મને તાણી જાય છે. આમ જમણી તરફ સામા પ્રવાહે (જોકે, ‘સામો પ્રવાહ’ તો કહેવાનો. ભરતીની અસર હોય તો છેક સુધી તમે શંકિત રહો કે શું નદીએ વહેણ બદલ્યું?) જાઉં તો કબીરવડ, નારેશ્વર, જબલપુર ને અમરકંટક સુધીના તમામ પ્રદેશો ફરી વળું. તો આ...મ ડાબી તરફ પ્રવાહ સાથે વહું તો સમુદ્રમાં. ત્યાંથી ક્યાંનો ક્યાં !

કબીરવડ સાથે કબીરજીને અનુભવીએ. કેટલાય તપસ્વીઓનાં તપને અનુભવીએ. નાહીએ ત્યારે આખી નર્મદા આપણી હોય. કાલાન્તરોની સૃષ્ટિમાં આપણે નાહી રહીએ. એક અંજલિ ભરીએ તો હાથમાંનું જળ ભૂતકાળનાં બધાં દૃશ્યો વર્તમાનની સન્નિધિએ ઉઘાડતું આવે. ભૂખ, તરસ બધું ભૂલી જવાય. કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ અહીં યાદ આવ્યા વિના ન રહે.

મુઠ્ઠી ચણા કે ધાણી, ઝરણાંનું મીઠું પાણી,

ઘેઘૂરની ઘટામાં આઠે પ્રહર ઉજાણી !

લ્યો, હવે આહવાની વાત કરું. પહેલીવાર આહવા ગયો ત્યારે ઘાયલ જ થઈ ગયો. વનસંપદાનું આટલું આદિમ અને મનોહર રૂપ ! લગભગ બધું જ વિસરાઈ ગયું. આહવામાં મિત્રવર્ચ જગદીશભાઈનું ઘર એકદમ સનસેટ પોઈન્ટની બાજુમાં જ છે. સનસેટ પોઈન્ટની ઊંચાઈએથી નીચેની આખી રંગભૂમિ જોવા સરખી.

એની રંગરમણા અદ્ભુત. દૂ...ર નીચે માનવ-વસવાટથી સવારની ઝાંખી કરાવતાં રતૂમડાં-પત્તાનાં હોય તેવાં ઘર. એ ઘર સુધી દોડી જતી સર્પિલ ભૂખરી કેડીઓ. ખીણમાંથી છેક સૂર્ય સાથે હરીફાઈ કરવા મથતા સાગની અને જમીન પર પથરાયેલા ઘાસની પોતપોતાની લીલપ. છાક એનો એવો કે સૂર્યપ્રકાશને આંટી મારે. નયનરમ્ય ને નયનમનોહર શબ્દોની ખરેખરી અર્થચ્છાયા અહીં પ્રત્યક્ષ થાય. પવનની સાથે ઘુમરાઈને ઉપર વહી આવતા રંગ-ગંધ-અવાજના ત્રિવિધ રૂપને, ઊંડા શ્વાસ લો તો આખા અસ્તિત્વમાં અનુભવી શકો. પવનની જાદુઈ લાકડી ફરે ને આ દશ્ય-શ્રાવ્ય ચલચિત્ર પરિવર્તન પામતું રહે. હમણાં જ પડી ગયેલા વરસાદે વળી આ રંગભૂમિનું સમીકરણ જ બદલી નાખ્યું છે. તમે નજરે જુઓ તો વળી એનો જુદો જ સ્વાદ અનુભવો. પણ આ જગ્યાએ બેસીને મને એક વિચિત્ર-પણ મજાનો - વિચાર આવ્યો. વિશ્વની કોઈપણ સ્પંદનશીલ ચેતનાને સ્પર્શ એવી આ દુનિયાને જોઈને કોણ કેમ React થાય ? પદાર્થ એક જ, પણ એને ઝીલનાર પાત્રો કેવાં નોખાં ? ને તોયે હેમનું હેમ વળી !

પછી તો દંડકારણ્યનાં જુદાં જુદાં રૂપ જોયાં. મહાલનું ડાંગ, વઘાઈનું ડાંગ, સુબીર, વાંસદા, શિવઘાટ, સાપુતારા... બધે દોડાદોડ કરી મૂકી. ક્યાંક ખૂબ ઊંચાઈએથી ઊંડે તો ક્યાંક એકદમ ઊંડાઈએથી ખૂબ ઊંચે ચંચળતાથી ભમી લીધું. ખીણને રસ્તે રાત્રે નીકળ્યો તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ચોતરફ આગિયા ! સાગનાં ઝાડ રાતોરાત કોઈએ શણગારી લીધાં ! ઉપર નજર કરો તો તારાખચિત આકાશ અને અહીં નીચે આગિયા. પ્રિય કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ કાયમ સાથે જ રહે :

‘સ્થાનનો ફરક અમથો, મૂળમાં તો અજવાળું,
તારકો શિખર સોહે, આગિયા તરાઈમાં !’

અહીં-તહીં ઊડાઊડ કરતા આગિયાઓ અંધકારને શણગારીને એક મોઝેઈક બનાવી આપે.

નામનો જાદુ કેવો હોય તેની વાત કરું. અહીં ગિરમાળનો ધોધ છે. લગભગ ત્રણસોક મીટર ઊંચેથી સુસવાટા નાખતું પાણી પુરજોશમાં નીચે પડે. વિખરાઈ જાય નાનાસરખા તળાવરૂપે. ચોતરફ પર્વતમાળાઓ ને વચ્ચે આ ધોધ. જ્યાંથી એ પડે ત્યાં જ પહોંચ્યા ને પથ્થરની ઓથ લઈને નીચે જોયું. ધુંઆધાર જોયેલો જબલપુરમાં. એના વિકરાળ રૂપની પાસે આ તો કંઈ નહીં. પણ હવે તમને નદીનું નામ કહીશ તો આખી વાત રમ્ય બની જશે. આ નદી છે ગિરા ! નદી, ધોધ અને તળાવ એક રૂપક બની ગયાં. વાણીનું આ રૂપ મારા સાહિત્યનું પણ રૂપ બન્યું. આ જ તેજસ્વી ગતિએ મારી ભાષાની ઊર્જા જન્મે ! ને, નીચે, તળાવમાં સંચિત થાય. પેલા ટચૂકડા બુભુક્ષુ માછીમારો જેમ જાળ નાખીને ઊભા છે તેમ હું યે ઊભો હોઉં ! પછી એ જાળ પાછું બંધાઈ ન રહે. ગિરા નદીના રૂપે વળી નવા પ્રદેશો સર કરે. કેટલું સરસ નામ, ગિરા !

લળી-લળીને હેત કરતાં વાંસનાં ઝુંડનાં ઝુંડ. ક્યાંક ઉન્મત્ત ગજયૂથ જેવાં, ક્યાંક એકલ-દોકલ પ્રણયીજન જેવાં ! વૃત્તિઓ સઘળી ઠરીઠામ થઈ જાય. ડાહીડમરી બની જાય. અસ્તિત્વની પરમતા અને ભવ્યતા-બેયનો નજદીકી અને બારીક અનુભવ થાય. એમાં મારા સમગ્ર અસ્તિત્વને ધીમે ધીમે નાનું થઈને સાવ ઓગળી જતું અનુભવું. મારી દરેક મુસાફરી મારા માટે કોઈને કોઈ રીતે યાત્રા બની રહેતી હોય છે. પ્રત્યેક સફરે હું નવો બનતો હોઉં છું. આ ‘મારો’ અનુભવ છે.

આહવા આવ્યો એ પહેલાંય અહીંના આદિવાસીઓ વિશે ખૂબ સાંભળેલું. ‘ડાંગ દરબાર’ની વાતો કાને પડેલી. આ વખતે આ લોકોની દુનિયાનો આછેરો પરિચય જ માત્ર મળી શક્યો. જ્યારે તક મળે ત્યારે જગદીશભાઈનું બાઈક લઈને નીકળી પડું. આહવાની ગલીકૂંચીઓમાં અને આજુબાજુના રસ્તાઓ પર રખડવા કરું. સ્થાનિક પ્રજાને જોયા કરું. એમની લોકસંસ્કૃતિ હજી આજેય એટલી જ જીવંત. એમનાં ગીતો, એમનાં વાદ્યો, તહેવારો. થાય કે હાથમાં હાથ ભીડીને નાચીએ. પણ... એક વખત નીકળ્યો તો ડાંગીઓનું મોટું સરઘસ સામે મળ્યું. સૌથી આગળ બે-ત્રણ આદિવાસીઓ ફટાકડા ફોડતા હતા. થયું કે ચાલો, લગ્ન-યાત્રા જોવા મળશે. આ તો કંઈક બીજું

જ નીકળ્યું. કોઈનું મરણ થયેલું. એની નનામી ઊંચકીને ડાઘુઓ જતા હતા. મૃત્યુના માનમાં ફટાકડા! મરણને ઊજવવાની આ રીત કેટલી તાત્વિક! આ ભોળી પ્રજાને આવું જીવનસત્ય કેમનું લાઘ્યું હશે?

લ્યો જુઓ, વાત આખી મૃત્યુના સમ પર આવીને ઊભી રહી ગઈ. જેટલું ગમ્યું એટલું જ લખ્યું. ન ગમ્યું તેની વાત ફરી ક્યારેક કરીશ. મારી આ પત્રચેષ્ટા ગમીને ? ઈચ્છા તો ત્યાં જ એકાદ ઝરણામાં પગ બોળીને આ શબ્દઝરણ વહેતું મૂકવાની હતી. તમને ત્યાં કેવાક યાદ કરતો હોઈશ તેનું પ્રમાણ મળે તોય હાંઉં!

-મહેન્દ્ર

(‘રખડુનો કાગળ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ઘરોબો-નિકટતા, પરિવાર જેવો સંબંધ; આછેરો-થોડો; ક્ષિતિજ-પૃથ્વી આકાશ સાથે મળતી દેખાય તેવી કલ્પિત રેખા, (અહીં) ક્ષિતિજ સુધી; ચિક્કાર-ખૂબ જ, અતિશય; ગાયબ-અદૃશ્ય; અંજલિ-ખોબો; શંકિત-શંકાશીલ; આદિમ-પ્રારંભનું, મૂળનું; વનસંપદા-વનની સંપત્તિ; હેમ-સુવર્ણ, સોનું, કનક; છાક-નશો, કેફ; ઓથ-સહારો; સન્નિધિ-સમીપતા; ગજયૂથ-હાથીનું ટોળું; સાયુજય-એક થઈ જવું તે; બુભુક્ષુ -ભૂખ્યું; રૂબરૂ-પ્રત્યક્ષ; ગિરા- વાણી, ભાષા; ઘાયલ-જખમી(અહીં) પ્રેમથી ઓતપ્રોત

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

પ્રત્યક્ષ × પરોક્ષ; નજીક × દૂર; અસમર્થ × સમર્થ

તળપદો શબ્દ

હાંઉં-બસ

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

આંખને ગમી જાય તેવું-નયનરમ્ય; મનને હરી લે તેવું-મનોહર

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) અંકલેશ્વરને મિત્રો મજાકમાં શું કહેતા ?

(A) અંકલ ઈશ્વર

(B) ઔદ્યોગિક મથક

(C) ગંદકેશ્વર

(D) દુર્ગધેશ્વર

(2) શેના કારણે સાગનાં ઝાડ શણગારેલાં લાગે છે ?

(A) લાઈટના કારણે

(B) આગિયાના કારણે

(C) બીજાં વૃક્ષોને કારણે

(D) ફૂલ-ફળથી

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

- (1) શાના માનમાં આદિવાસીઓ ફટાકડા ફોડતા હતા ?
- (2) ગિરમાળનો ધોધ કઈ નદી પરથી પડતો હતો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

- (1) લેખકની મુસાફરી યાત્રા બની રહેતી કારણ કે...
- (2) લેખક પોતાને ટચૂકડા બુભુક્ષુ માછીમારો સાથે સરખાવે છે કારણ કે...

4. નીચેના પ્રશ્નો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

- (1) આહવાની વનસંપદાના મનોહર રૂપનું વર્ણન કરો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કોઈ એક પ્રાકૃતિક સ્થળનો પ્રવાસ કરી તેનો અનુભવ પ્રાર્થનાસભામાં કહો.
- તમે કરેલા પ્રવાસનું વર્ણન કરતો પત્ર લખીને તમારા મિત્રને ટપાલમાં મોકલો.
- ‘જંગલબુક’ ફિલ્મ જોવી.
- ડિસ્કવરી, એનિમલ પ્લેનેટ જેવી ચેનલમાં આવતા કાર્યક્રમો અનુકૂળતા મુજબ જુઓ.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કુદરતના અનંત સૌંદર્યને નજરથી જોનારા તો ઘણા હોય છે પણ લેખકો એ સૌંદર્યને માણવાની એક અલગ દિશા, દૃષ્ટિ ખોલી આપે છે. આ સત્ય નીચેની વાક્યચર્યાઓ વાંચતાં સમજાશે:
 - સૂર્યમા'રાજ નર્મદાની સપાટી પર... લાલ કાર્પેટ બિછાવી આપે.
 - ઘર સુધી દોડી જતી એ સર્પિલ ભૂખરી કેડીઓ.
 - સૂર્ય સાથે હરીફાઈ કરવા માગતા સાગ.
 - પવનની જાદુઈ લાકડી ફરે ને દશ્ય-શ્રાવ્ય ચલચિત્ર પરિવર્તન પામતું રહે.
 - તમે નજરે જુઓ તો વળી એનો જુદો જ સ્વાદ અનુભવો.
- અહીં દશ્ય અને સ્વાદેન્દ્રિયનો ઉલ્લેખ છે. ઈરાદાપૂર્વક નજર અને સ્વાદને એક સાથે મુકાયાં છે. સ્વાદ પારખવાનું કામ જીભ કરે અને જોવાનું કામ આંખનું છે છતાં અહીં ‘નજરે જુઓ તો સ્વાદ માણી શકો’ એમ કહેવા પાછળ લેખકનો આશય અનુભવ કરો તો અનેરો આનંદ મળે એ બતાવવાનો છે.
- અહીં વપરાયેલા રંગરમણા, નયનરમ્ય, નયનમનોહર, તારાખચિત, પર્વતામાળાઓ, વનસંપદા, શિવઘાટ જેવા સમાસોનો વિનિયોગ કૃતિને આસ્વાદ્ય બનાવે છે, વર્ણન સાથે આપણને એકરૂપ બનાવે છે, તે તમે અનુભવ્યું હશે.
- વાક્યમાં અવતરણ ચિહ્નો (‘ ’) વિશિષ્ટ નામ કે વિશિષ્ટ ઉલ્લેખને અલગ તારવવા વપરાય છે તે સમજાવું હશે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આજકાલ મોબાઇલ અને ઇન્ટરનેટને કારણે વોટસએપ અને બ્લોગનું ચલણ એટલું વધ્યું છે કે પત્રલેખન નહિવત્ બની ગયું છે. છતાં પત્રમાં જે રીતે મુક્ત મને અભિવ્યક્તિ થતી હોય છે તેની મજા કંઈ અલગ જ છે. ક્યારેક આવા પત્રો કાયમી સંભારણું પણ બની જતા હોય છે તે વિશે આ કૃતિને આધારે ચર્ચા કરવી.

ડાંગના વનનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય, ત્યાંના આદિવાસી લોકો અને ગિરા ધોધ વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપવી. લેખકે રાજેન્દ્ર શુક્લની કાવ્યપંક્તિઓ અવતરણ રૂપે નોંધી છે જે લેખકના કથનને- વિચારને વધુ પ્રમાણભૂત બનાવે છે, તેની ચર્ચા કરવી.

સરળ, રસાળ, પ્રવાહી અને અર્થસભર ભાષામાં પત્ર સ્વરૂપે લખાયેલા આ પ્રવાસ નિબંધને તેની શૈલી મનહર અને મનભર બનાવે છે તેની સમજ આપવી.

‘વનાંચલ’ જેવી અન્ય કૃતિઓના સંદર્ભો આપવા.

(જન્મ: 26-01-1874, અવસાન: 09-06-1900)

તેમનું મૂળ નામ સુરસિંહજી તપ્તસિંહજી ગોહિલ છે. અમરેલી જિલ્લાના લાઠીના રાજવી પરિવારમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. ‘કલાપીનો કેકારવ’ સંગ્રહમાં તેમની કવિ તરીકેની પ્રતિભાનો પરિચય થાય છે. પ્રકૃતિનાં મનોહારી દૃશ્યો અને માનવહૃદયના ભાવો તેમની કવિતામાં કેન્દ્રસ્થાને છે. ‘કાશ્મીરનો પ્રવાસ’ તેમનો પ્રવાસગ્રંથ છે.

આ કાવ્યમાં પ્રકૃતિજગત, પ્રાણીજગત સાથેનું સૌહાર્દ અને સૌન્દર્યદૃષ્ટિને આવરી લીધા છે. કાવ્યનાયક યુવાનને વારતાં કહે છે કે, ‘તું આ સંહાર રહેવા દે, આ આખું વિશ્વ સંતનો આશ્રમ છે’. વેદોની વસુધૈવ કુટુંબકમ્ની ભાવના અહીં વણાયેલી છે. આ સૃષ્ટિમાં પંખી, ફૂલ, ઝરણાં બધું જે છે તે એકરૂપ છે. વળી, સૌન્દર્યનો એક મૂળગામી પ્રશ્ન અહીં છે કે તીરથી મારીને તો માત્ર પક્ષીનું સ્થૂળ શરીર જ મળશે. એનો આત્મા કે એનાં ગીત નહિ મળે. આ જ વાત મનુષ્યને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. સુંદરતા પામવા માટે પહેલાં આપણે સુંદર બનવું પડે. આ માત્ર શરીરની સુંદરતાની વાત નથી, પણ સમગ્ર વ્યક્તિત્વની સુંદરતાની વાત છે. કાવ્યાંતે સમગ્ર સૃષ્ટિ તરફ અનુકંપા રાખવાની વાત કવિએ કહી છે. આ કૃતિ અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલ છે.

રહેવા દે ! રહેવા દે આ સંહાર, યુવાન ! તું;
 ઘટે ના કૂરતા આવી વિશ્વ આશ્રમ સન્તનું.
 પંખીડાં, ફૂલડાં રૂડાં, લતા આ, ઝરણાં, તરુ,
 ઘટે ના કૂર દૃષ્ટિ અહીં ત્યાં : વિશ્વ સૌન્દર્ય કુમળું.
 તીરથી પામવા પક્ષી વ્યર્થ આ કૂરતા મથે;
 તીરથી પક્ષી તો ના ના કિન્તુ સ્થૂલ મળી શકે.
 પક્ષીને પામવાને તો છાનો તું સુણ ગીતને;
 પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હૈયામાં મળશે ત્હને.
 સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુંદરતા મળે;
 સૌન્દર્યો પામતાં પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.
 સૌન્દર્યો ખેલવું, એ તો પ્રભુનો ઉપયોગ છે;
 પોષવું, પૂજવું એને, એ એનો ઉપભોગ છે.
 રહેવા દે ! રહેવા દે આ સંહાર, યુવાન ! તું;
 બધે છે આર્દ્રતા છાઈ તેમાં કેં ભળવું ભલું.

(‘કલાપીનો કેકારવ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

સંહાર-નાશ, પ્રબળ ઘાત; રૂડું-સારું, સુંદર; આદ્રતા-ભીનાશ, મૃદુતા, માયાળુપણું; લતા-વેલ, વેલી; ઘટવું-શોભવું; ત્હને-તને; સુણવું-સાંભળવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સંહાર × સર્જન; સ્થૂળ × સૂક્ષ્મ; કોમળ × કઠોર; આદ્ર × શુષ્ક

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) પંખીને પામવા કવિ શું કરવાનું કહે છે ?

(A) પંખીનો શિકાર કરવાનું

(B) તીર ચલાવવાનું

(C) માળો બનાવવાનું

(D) પંખીનાં ગીતને સાંભળવાનું

(2) કવિ નીચેનામાંથી કયો સંદેશો આપે છે ?

(A) સંહાર કરવાનું રહેવા દે.

(B) તું કૂર બન.

(C) તારે સુંદર બનવાની જરૂર નથી.

(D) પ્રકૃતિનો તું નાશ કર.

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) કવિની દૃષ્ટિએ પક્ષી ક્યાં મળશે ?

(2) શું કરવાથી પક્ષીનું માત્ર સ્થૂળ શરીર જ મળે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય કવિને ક્યાં ક્યાં જોવા મળે છે ?

(2) પક્ષીને પામવા કવિ શું કરવાનું કહે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) કવિ શિકારીને કઈ શિખામણ આપે છે ?

5. નીચેની કાવ્યપંક્તિ સમજાવો :

“સૌંદર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુંદરતા મળે,

સૌંદર્યો પામતાં પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ આયોજનમાં લાઠીમાં આવેલા કલાપી મ્યુઝિયમની મુલાકાત લો.
- વર્ગખંડમાં પ્રકૃતિગીતોની સ્પર્ધા રાખવી.
- કલાપીના જીવન વિશે તૈયાર થયેલી ફિલ્મ મેળવીને જુઓ.
- કલાપી-જયંતીની ઉજવણી કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘પંખીડાં, ફૂલડાં રૂડાં, લતા આ ઝરણાં, તરુ’

આપણે જાણીએ છીએ કે પંખીનું બહુવચનરૂપ પંખી/પંખીઓ થાય છે. ફૂલનું બહુવચનરૂપ ફૂલ/ફૂલો થાય છે. પણ કવિએ તો અહીં આ શબ્દો સાથે ‘ડ’ વર્ણ ઉમેરી ‘આ’ પ્રત્યય સાથે ‘ફૂલડાં’ અને ‘પંખીડાં’ શબ્દો વાપર્યા છે. આવા શબ્દોથી લાલિત્ય અને આત્મીયતા ઉમેરાયાં છે. પક્ષીઓ અને ફૂલોને જોવાનો નવો અભિગમ પણ અહીં દેખાય છે.

- “સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં, ના ના સુંદરતા મળે,
સૌન્દર્યો પામતાં પહેલાં, સૌન્દર્ય બનવું પડે.”

કાવ્યની ધરીરૂપ રહેલી/બનેલી આ પંક્તિઓ એની શબ્દ-પસંદગી અને વિચારબોધ માટે સાહિત્યમાં પણ ચિરંજીવ સ્થાન પામી ચૂકી છે. અહીં ‘સૌન્દર્ય’ ભાવવાચક સંજ્ઞાનું બહુવચન ‘સૌન્દર્યો’ યોજાયું છે જે વિચાર માગી લે એવી બાબત છે. ‘સૌન્દર્ય’ શબ્દનું ત્રણ વખતનું આવર્તન અને એની સાથે ‘સુંદરતા’ શબ્દનો વિનિયોગ પંક્તિમાં શબ્દ ચમત્કૃતિ અને ત્યારબાદ અર્થ ચમત્કૃતિ સર્જે છે અને કવિતાને ચિરંજીવ બનાવે છે.

- “સૌન્દર્યો” શબ્દના ઉપયોગથી ‘વિવિધ રૂપોમાં રહેલી સુંદરતા’ એવો પણ સંકેત મળે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

મનુષ્ય પ્રકૃતિ ઉપરનું પોતાનું આધિપત્ય છે તેમ માનીને જીવી રહ્યો છે. મનુષ્ય પોતાના સ્વાર્થ માટે પ્રકૃતિનું નિકંદન કાઢી રહ્યો છે. પશુ, પક્ષી, વૃક્ષો કશું સલામત નથી. પરિણામે અસહ્ય ગરમી, ઓઝોનના પડનું તૂટવું, દુષ્કાળ તો ક્યાંક અકાળે વરસાદ, ધરતીકંપ... આ બધા માટે માનવ દ્વારા થતું પર્યાવરણનું અસંતુલન જવાબદાર છે.

વિદ્યાર્થીઓ પર્યાવરણની જાળવણી કરે, પશુ-પક્ષી અને પ્રાણીઓનો સંહાર ના કરે, વિશ્વગ્રામ/વિશ્વઆશ્રમની ભાવના સમજે તેમ જ ‘જીવો અને જીવવા દો’ના સૂત્રને અમલી બનાવે તે માટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી અને તે અંગેની જવાબદારી સમજાવવી.

‘શિકારીને’ શીર્ષક અહીં વ્યાપક અર્થમાં સ્વીકાર્ય છે. ફૂલને તોડવું તે પણ ફૂલનો શિકાર છે. પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો તરફની સંવેદનશીલતા આ કાવ્યમાં કવિએ વ્યક્ત કરી છે તે તરફ વિદ્યાર્થીઓને અભિમુખ કરવા.

ચંદ્રકાન્ત પંડ્યા

(જન્મ: 31-8-1920, અવસાન: 13-10-2001)

ચંદ્રકાન્ત જેઠાલાલ પંડ્યાનો જન્મ વલસાડ જિલ્લાના ધરમપુરમાં થયો હતો. તેમણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ટી.ડી.ની પદવી મેળવી હતી. સંગીતમાં પણ નિપુણતા મેળવી હતી. શિક્ષક તરીકે હાલોલ અને નવસારીમાં કામગીરી કરી હતી. સામાજિક અને સેવાક્ષેત્રમાં તેમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે. ‘બાનો ભીખુ ભા.1-2’, ‘સુદામે દીઠી દ્વારામતી’ (યુરોપ પ્રવાસ), ‘ઘડીક સંગ શ્યામ રંગનો’ (આફ્રિકાનો પ્રવાસ), ‘વસાહતીઓનું વતન’ (અમેરિકા પ્રવાસ) તેમનાં નોંધપાત્ર પુસ્તકો છે. સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં પણ તેમનું યોગદાન છે.

ભીખુએ બાળપણમાં જોયેલી વ્યાજખોરી અને ગરીબી આ આત્મકથા ખંડમાં રજૂ થઈ છે. અહીં શાહુકારો દ્વારા ગરીબ, અભણ લોકોનું કેવું શોષણ થતું એનું તાદ્દશ્ય ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. આવું માત્ર ગુજરાતમાં જ છે એવું નથી, પણ સમગ્ર ભારતમાં આ પરિસ્થિતિ છે. એક તરફ વ્યાજ પર વ્યાજ ચડાવતા શાહુકારો છે, તો બીજી તરફ એ જ શાહુકારના દીકરા તરફ વાત્સલ્યભાવ દાખવતા દેણદાર લોકો છે. જીવલાની કરુણ સ્થિતિ જોઈને કિશોર ભીખુમાં સૂક્ષ્મ પરિવર્તન આવે છે. જેના કારણે એ દેવાના ચોપડા ફાડી નાખીને કરજમાંથી મુક્ત કરે છે. પોતાનાં પિતા અને માતા પણ વ્યાજ વસૂલાતની ઈન્દ્રજાળમાં કેવી રીતે રચ્યાં-પચ્યાં હતાં એ નિખાલસતા આ પાઠનું જમા પાસું છે. અહીં ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ એટલે કે વ્યાજની એવી જાળ કે જેમાંથી ગરીબ ક્યારેય છટકી શકતો નથી તેનું હૃદયસ્પર્શી આલેખન થયું છે.

ત્યારે શાહુકારો ગરીબ અને અજ્ઞાન રાનીપરજ ખેડૂતોનું શોષણ કરતા હતા. ઋણરાહિતનો ત્યારે કોઈ કાયદો નહોતો. તેમાં દેશી રાજ્યમાં તો આવા શોષણખોરોને ધી-કેળાં હતાં. રાજા અને અમલદારોના જુલ્મનેય ચઢી જાય એવી આ શરીફ ડાકુઓની લૂંટ ગરીબ પ્રજાનાં હાડમાંસને ચૂંથવામાં જરાય અરેરાટી નહોતી અનુભવતી. કચડાયેલી પ્રજાનો કોઈ ધણીધોરી નહોતો. રાંકડી, ભોળી, લંગોટિયા પ્રજા મૂંગા ઢોર કરતાં બદતર જીવન જીવતી. ઉજ્જડ જમીનમાં થોડું ઘણું પકવે. તેમાં રાજા, અમલદાર, ધગડું, તલાટી, ભૂવો અને શાહુકાર સૌનો લાગો. પ્રસંગે બધું કામ પડતું મૂકી બધાની વેઠ કરવા એ બંધાયેલો. ગુલામથી પણ બદતર જિંદગી એ જીવે. ને ઊજળા-ભણેલા લોકો એની લાચારીનો લાભ ઉઠાવે. સત્તર પંચાં પંચાણુંનું ગણિત ગણનાર શાહુકારના ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ એવી કે એની સાત પેઢી પણ ઋણમાંથી કદી મુક્ત ન થઈ શકે.

મારા પિતાજીને શાહુકારી કરી પૈસા કમાવાનો કીમિયો કોઈ ભાઈબંધે બતાવેલો. એટલે લોભેલોભે ખેતી સાથે ધીરધારનો ધંધો પણ કરતા. પિતાજીને ‘હાઉકાર’ કહીને જ સૌ બોલાવે.

પિતાજીનું મૃત્યુ થયું. જમીન ગણોતે ખેડનાર કે તેની દેખભાળ કરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, એટલે અમે મૂળ શેઠને સોંપી દીધી. હવે ગુજરાનના સાધન તરીકે દુઝાણું ને પિતાજીની ઉઘરાણી બે જ રહ્યાં. વિધવા બાને માથે બે નાના દીકરા, એક નાની દીકરી, ઉપરાંત ત્રણ પરણેલી બહેનોના વ્યવહાર સાચવવાની બધી જ જવાબદારી હતી. એક નાનું ખેતર બાપુજીને નામે હતું તે બહુ ઉપજાઉ નહિ, એટલે નાની બહેનનાં લગ્ન વખતે આર્થિક સંકડાશને કારણે વેચી દેવું પડ્યું. બા બિચારી રાત-દિવસ ઢોર વૈતરું કરે, કદી જંપીને ન બેસે. કોઈને ત્યાં જરૂર પડ્યે રાંધી આપે, ત્યારે માંડ બે ટંક રોટલા મળે. બાપુજી શાહુકારીનો ધંધો કરતા, પણ ઘરમાં ભાગ્યે જ કશી બચત મૂકી ગયેલા. એ જમાનો પણ સોંધારતનો. દસ રૂપિયે હારો ભાત, એ જ પ્રમાણે બધી ચીજવસ્તુ. એમાં બચત શી રીતે થાય ? એટલે કુટુંબનો બોજો એકલે હાથે ઊંચકતાં તો બાને નવનેજાં પડ્યાં.

દીકરામાં હું મોટો, એટલે ચૌદ વર્ષની ઉંમરે ગામડે ઉઘરાણી કરવા બા મને મોકલે. દેણદારો પ્રામાણિક,

પણ ખેતીનાં વર્ષો એક પછી એક એવાં ખરાબ આવે કે લેણદારોને રોકડ કશું આપી ન શકે, ક્યારેક થોડું ઘણું આપે, એ તો અમારા કુટુંબને આપદા ન પડે એટલા ખાતર. પોતે પેટે પાટા બાંધી આછુંપાતળું ખાઈને પણ જે મળે તે વ્યાજ પેટે ભરી જતા.

ધરમપુરથી પાંચેક માઈલ દૂર મરઘમાળ ગામે રાનીપરજ કોમના જીવલા નામના ખેડૂત પાસે અમારું લેણું નીકળે. કાઠાં વર્ષોમાં જીવલાની સ્થિતિ બહુ કપરી થઈ ગયેલી. પૈસા તો જે મળે તે આપે, પણ બાપુના મૃત્યુ પછી વર્ષોવર્ષ લાકડાં, ડાંગર, કઠોળ, ગોળ, કેરી, શાક-ભાજી, ઢોર માટે ઘાસ ને એવું કંઈ ને કંઈ વ્યાજ પેટે ભરે. વર્ષ ગમે તેવું નબળું પડ્યું હોય તો ય, ‘હાઉકારનાં પોયરાંને આપદા ની પડવી જોઈએ’ એ ભાવનાથી કંઈક તો આપવું જ જોઈએ એવું માનતો જીવલો દાનતનો શુદ્ધ !

જીવલો અવારનવાર ઘેર આવતો. મારા ઉપર પુષ્કળ પ્રેમ. શેરડી, બોર, જાંબુ, કેરી એવું કંઈ ને કંઈ મારા માટે લાવે. તેની સાથે કોઈક વાર તેનો પુત્ર ગોવિંદ પણ હેર જોવાની લાલચે આવે. લંગોટી ને મેલું જીર્ણ ડગલું એ એનો પોશાક. જીવલો જુવાનીમાં પણ ખખડી ગયેલો, હાડપિંજર જેવો. તો એનો પુત્ર ગરીબડો, અર્ધનગ્ન દશામાં ખુદ દરિદ્રતાને પણ શરમ આવે એવો. જીવલાના કુટુંબની આવી કરુણ દશા છતાં તેની વફાદારી મૂક સાક્ષી જેવો હું માત્ર જોયા કરતો !

બાપુ ગુજરી ગયા પછી બા મને ઉઘરાણીએ મોકલે. મરઘમાળમાં જીવલા ઉપરાંત પણ એક બે લેણદાર હતા. તેઓ જીવલાની સરખામણીમાં જરા ઠીક સ્થિતિના કહેવાય. એટલે બાને તેમના પૈસા નિયમિત મળતા. પણ જીવલો તદ્દન ભાંગી ગયેલો. પત્ની મરી ગયેલી, તેનું બારમું કરવા માટે વળી બીજો શાહુકાર કરેલો. એટલે જીવલા ઉપર કડક ઉઘરાણી થાય.

રવિવારે બા મને ઉઘરાણીએ મોકલે. ભાતામાં કોઈ વાર સુખડી, તો કોઈ વાર શક્કરપારા બનાવી આપે. દિવાળી પછી તો લગભગ દર રવિવારે ઉઘરાણીએ જવાનો કાર્યક્રમ નક્કી જ હોય. નદીમાં નાહવાનું મળે, ઋતુઋતુનાં ફળો ખાવા મળે. ચણાનો ઓળો, શેરડી, બોર, કેરી જે મળે તે પેટ ભરીને ખાવાનું અને ઘર માટે પણ લાવવાનું. સાથે બેત્રણ મિત્રો હોય એટલે રસ્તો ક્યાં કપાઈ જાય તે ખબર ન પડે.

એક રવિવારે એ જ રીતે ઉઘરાણી કરવા જીવલાને ત્યાં મરઘમાળ ગામે જવાનું થયું. સાથે મારા મિત્રો, મહમદ ને રસિક હતા. બીજે ઉઘરાણી કરવા જવાનું નહોતું એટલે બાએ કશું ભાતું બંધાવ્યું નહોતું. અમે જીવલાને ઘેર પહોંચ્યા, તો માલૂમ પડ્યું કે જીવલો કામ અંગે કશે બહાર ગયો હતો. ‘બારેક વાગતાં આવી પુગહે’ એમ ગોવિંદે કહ્યું. એટલે સમયનો સદુપયોગ કરવા અમે એના ખેતરમાં ઊપડ્યા. બોરડી ઉપરથી સરસ મઝાનાં મીઠાં રાંદેરી બોર પાડ્યાં, ખાધાં ને ગજવાં ભર્યાં. મરચીના છોડ ઉપરથી મરચાં, તો રીંગણી ઉપરથી રીંગણાં તોડીને થેલી ઠાંસીઠાંસીને ભરી. ગોવિંદે બાવળનાં દાતણ કાપી આપ્યાં તે લીધાં, નદીમાં નાહ્યા, ને જીવલાની ઝૂંપડીએ આવ્યા ત્યારે જીવલો આવી ગયો હતો. તેણે પૂછ્યું, ‘ભીખલા, બપોર થૈ ગ્યા, કંઈ ખાધું કે ભૂયખો જ ? ડોહાડીએ હું બાંધી આયલું છે ?’ મેં કહ્યું કે, ‘અમે તરત પાછા જવાના હતા એટલે ભાતું નથી લાવ્યા.’ જીવલો કહે, ‘પોયરા, ભૂયખો તો ની જ જવા દેવ. દાળ ચોખા આપું તે ખીચડી બનાવી નાખ!’ ખીચડી કે દાળ-ભાત મને બહુ ભાવે નહિ, ને એ કડાકૂટ કરે કોણ ? એટલે ના પાડી. પણ જીવલો એમ શાનો માને ? ‘ભીખલાને હીરો બૌ ભાવે,’ એમ કહી ગોવિંદને મોકલી ક્યાંકથી ગાયનું પાશેર ઘી મંગાવ્યું. મોટી દીકરી પાસે ચોખા દળાવ્યા. થોડો ગોળ કાઢીને આપ્યો. ત્રણ પથ્થર મૂકી ચૂલો બનાવ્યો. પછી કાંસાના તાંસળામાં લાકડાના તવેથાથી આવડે એવો શીરો મેં બનાવ્યો. જીવલો કેળનાં પાન કાપી લાવ્યો. ગોવિંદે થોડા કાંદા સમારી આપ્યા. અને અમે ત્રણ જણા શીરો ખાવા બેઠા. પ્રેમનો શીરો, એનો આનંદ વળી ઓર જ હોય છે. અમે ધરાઈને ખાધું. અમે જવા નીકળ્યા તે પહેલાં જીવલાને પૂછ્યું, ‘જીવલા, થોડાક પૈસા આપશે કે ?’ ‘પૈસાની જોગવાઈ તો હમણાં ની થવાની,’ એમ જીવલાએ લાચારી વ્યક્ત કરી. એટલામાં ગોવિંદ વાડામાંથી વાલોળ ને રીંગણાં લઈ આવ્યો. પણ અમારી થેલી તો ભરેલી હતી, એને મૂકવાં ક્યાં ? મેં જીવલાને એકાદ થેલી હોય તો આપવા કહ્યું. ત્યારે જીવલો કહે,

‘બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ?’ જ્યાં ત્યાંથી ફાટેલો કટકો શોધી આપ્યો, તેમાં રીંગણાં, વાલોળ બાંધ્યાં અને અમે ચાલી નીકળ્યા !

તે રાતે મને મોડે સુધી ઊંઘ ન આવી. જીવલાના જ વિચાર આવ્યા કર્યા. એક બાજુ જીવલાનો પ્રેમ ને બીજી બાજુ તેની કારમી ગરીબાઈ યાદ આવ્યાં. એનું વાક્ય, ‘બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ?’ ઘડીઘડી યાદ આવ્યા કર્યું. રાત આખી અજંપામાં ગાળી. હું શોષણખોર છું, બોડી જેવી જીવલાની દુર્દશા કરનાર હું જ છું, એવો ભાવ જાગ્યો. શીરો જમતા હતા ત્યારે જીવલાનાં નાગુડિયાં ને પેટમાં ખાડા પડેલાં નાનાં છોકરાં કેવું ટીકીટીકીને જોઈ રહ્યાં હતાં, તે દશ્ય ખડું થયું. ભણવાગણવાની ને રમવાની ઉંમરે, કોઈ ગોવાળિયામાં જતો, કોઈ ખેતરમાં ચાર કાપતો કે બળતણ માટે લાકડાં કાપતો, કોઈ શેઠિયાને ત્યાં શાહુકારી પેટે વેઠ કરતો, ત્યાં હું બીજો શાહુકાર બેઠો બેઠો શીરો ખાતો હતો ! એનાં છોકરાંના મોંનો કોળિયો મેં જ ઝૂંટવ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. ને તે પણ ઓછું હોય તેમ બે થેલીઓ ભરીને શાકભાજી લઈ આવ્યો ! મારી જાત ઉપર મને તિરસ્કાર આવ્યો.

સવારે બાને પૂછ્યું, ‘બા, જીવલાનું દેવું ક્યારે પૂરું થશે ? એ બિચારો તો કેટલો ગરીબ છે ! શી રીતે દેવું ભરી શકશે ?’ બાએ કહ્યું, ‘ફોગટ થોડું આપે છે ? મૂળાનાં પતીકાં જેવા રૂપિયા રોકડા કાઢીને આપ્યા છે.’ મારે ગળે એ વાત ન ઊતરી.

વરસ દિવસ પછી જ જીવલો ફસલ લઈને આવ્યો હતો. ગાડું છોડી, પછેડીમાં બાંધી લાવેલો નાગલીનો રોટલો, ઓટલે બેસીને ખાતો હતો. બાએ અથાણું ને થોડી દાળ આપ્યાં હતાં. એને ઘેર મને શીરો જમવાનો હક; જ્યારે મારે ઘેર એ પોતાનું ખાવાનું ઓટલે બેસીને ઓશિયાળાની જેમ ખાય ! એ વિરોધાભાસ મને ખૂંચ્યો. હું ત્યારે દસમા ધોરણમાં ભણું. બા પૈસા માટે તકાદો કરતી હતી. જીવલો એનું દુઃખ રડતો હતો.

બા ગઈ એટલે મેં જીવલાને પૂછ્યું, ‘બાપુજીએ તને કેટલા રૂપિયા ધીર્યા હતા ?’ જીવલાએ અતિશયોક્તિ વિના બધી વાત કરી ! ખેતર વેચાતું લેવા તેણે બાપુ પાસેથી રૂપિયા ત્રણસો વ્યાજે લીધેલા. બેત્રણ વર્ષમાં પૈસા વસૂલ કરશે એવી એને શ્રદ્ધા. પણ વર્ષ એક પછી એક ખરાબ આવ્યાં. રોકડ બહુ નહોતો આપી શક્યો. મેં ચોપડામાં જોયું, તો વ્યાજનું વ્યાજ ચઢીને રૂ.પંદરસો લેણા નીકળતા હતા ! બાપુના મૃત્યુ પછી હિસાબનું કામકાજ દાસકાકા કરી આપતા. ત્રણ વર્ષ પછી નવું ખાતું પાડવાનું હતું. આજે તેના પર અંગૂઠો પાડવા જીવલો આવ્યો હતો.

વર્ષોવર્ષ ફસલ ભરી જાય, શાકભાજી, લાકડાં, ઘાસ, ગોળ આપી જાય, તે બધું મફતમાં ! ચોપડે રોકડા રૂપિયા સિવાય કશું જમે ન થાય. આવે ત્યારે બાનું થોડું ઘણું કામ પણ કરી જાય, છતાં જીવલો હાઉકારનો જનમજનમનો ઋણી ! પૈસા ખોટા કરવાની જરાય દાનત નહિ, ‘તારા પૈડા દૂધે ધોઈને આલવાના’ એવી પ્રામાણિકતા. એ જીવલો રાતદિવસ કાળી મજૂરી કરે, તોય એનાં છોકરાં ભૂખે મરે. આટઆટલું આપવા છતાં ત્રણસોના પંદરસો શી રીતે થયા તે સમજવા જેટલી તેનામાં બુદ્ધિ તો શાની હોય ? “શાહુકારનો ચોપડો જૂઠું થોડું વાંચે” ? એવો એને વિશ્વાસ !

આવા શોષિત દરિદ્રનારાયણની કુરુણ દશા જોઈને મારું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. મુદ્દલ કરતાં તો કેટલુંય વધારે એ આપી ચૂક્યો હતો, છતાં શાહુકારના રાતા ચોપડામાં દેવું પાંચગણું બોલતું હતું. અને આજે દાસકાકા ફરી હિસાબ કરશે, ત્યારે તો એ ક્યાંય વધીને ઊભું રહેશે ? જીવલો તો શું, એની સાત પેઢી પણ દેવું ચૂકવી ન શકે એવી ચોપડાની ઈન્દ્રજાળ હતી. મારું હૃદય રડી ઊઠ્યું. હું ગાંધીવાદી જીવન જીવું છું એવા મારા ખ્યાલો માત્ર દંભ લાગ્યા. અને બા હજી તો, ‘હાં, હાં,’ કરે ન કરે તે પહેલાં, જીવલાના દેખતાં, ગરીબોનું લોહી ચૂસી રક્તવર્ષા બનેલા એ શાહુકારી ચોપડાનાં બધાં પાનાં મેં ચીરી નાંખ્યાં ! જીવલાને કહ્યું, ‘જા, તું હવે અમારા લેણામાંથી છૂટો !’

(‘બાનો ભીખુ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

દાયકો-દસકો, દસ વર્ષનો સમયનો ગાળો; ઋણ-દેવું, કરજ; ઉજજડ જમીન-વેરાન જમીન; વેઠ કરવી-આર્થિક બદલો આપ્યા વિનાની કરાતી મજૂરી કે કામ; ધીરધાર-વ્યાજે નાણાંની આપ-લે કરવી; પુષ્કળ-ખૂબ, અતિશય; શાહુકાર-ધનવાન, પૈસાદાર; મુક્ત-આઝાદ, સ્વતંત્ર; મુદ્દલ-મૂળ રકમ

તળપદા શબ્દો

હાઉકાર-શાહુકાર; સોંધારત-સસ્તાપણું; આપદા-આપત્તિ; પોયરાં-છોકરાં; કોથે ગેયલો ઓહે-ક્યાંક ગયો હશે; ડોહાડી-ડોશી; આલ્યું-આપ્યું; ની-નહીં; પૈહા-પૈસા; ભૂયખો-ભૂખ્યો; હાવ-સાવ; ચુહાઈ-ચુસાઈ; ગીયો-ગયો; હેર-શહેર; કાઠું-કઠણ, મુશ્કેલ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શાહુકાર×ગરીબ; અજ્ઞાની×જ્ઞાની; પ્રામાણિક×અપ્રામાણિક; ઉદાર×કંજૂસ; લેણદાર×દેણદાર

રૂઢિપ્રયોગ શબ્દો

ઘી કેળાં હોવાં-પૈસાદાર હોવું, માલામાલ હોવું; અરેરાટી અનુભવવી-ત્રાસી જવું, દુઃખ અનુભવવું; આર્થિક સંકડામણ હોવી-આર્થિક તકલીફ હોવી, ગરીબ સ્થિતિ હોવી; નવે નેજા પડવાં-ખૂબ તકલીફ પડવી હૃદય દ્રવી ઉઠવું-ખૂબ જ દુઃખી થવું; સત્તર પંચા પંચાણું-અજ્ઞાની પ્રજાને છેતરવા માટે પ્રયોજાતું ખોટું ગણિત

કહેવત

બોડીને તાં વળી કાંહકી કેવી ? અત્યંત દરિદ્રતા હોવી (અહીં) જેને ખાવાનું ન હોય તેની પાસે સાધન ક્યાંથી? બાંધી મૂઠી લાખની-જ્યાં સુધી વાત-બહાર ન જાય ત્યાં સુધી ઈજજત સચવાય.

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ખરાબ દશા હોવી તે-દુર્દશા

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) લેખકને પોતાની જાત ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો કારણ કે...

(A) લેખક પોતાના ઘરેથી ખાવાનું લઈને ગયા હતા.

(B) પિતાજીનું અવસાન થયું હતું.

(C) જીવલાના છોકરાનો મોંનો કોળિયો પોતે ઝૂંટવ્યો હોય તેવું લેખકને લાગ્યું.

(D) લેખક ખૂબ જ ભણેલા હતા.

(2) જીવલાની કરુણ દશા જોઈને

(A) લેખક રાજી થઈ ગયા.

(B) લેખકનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું.

(C) લેખકને કશી અસર ન થઈ.

(D) લેખક હસવા લાગ્યા.

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) ઉજ્જડ જમીનમાં જે ધાન પાકતું તેમાં કોનો ભાગ રહેતો ?

(2) ગરીબોનું શોષણ કરનાર ચોપડાનો રંગ કેવો હતો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) લેણદાર અને દેણદારના આવકારામાં રહેલો વિરોધાભાસ જણાવો.

(2) દર વર્ષે જીવલો લેખકના ઘરે કઈ - કઈ વસ્તુઓ આપવા જતો ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) જીવલાનું પાત્રાલેખન તમારા શબ્દોમાં કરો.

(2) રાતો ચોપડો ફાડી નાખવા પાછળ લેખકનું મનોમંથન કેવું હતું ?

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

● ચર્ચા કરો :

(1) “દેવું કરવું જરૂરી છે કે નહીં ?” (વર્ગખંડને બે જૂથમાં વિભાજિત કરીને)

(2) ભીખુ અને જીવલાનો સંવાદ રજૂ કરો (બે વિદ્યાર્થીની પાત્રવરણી કરીને)

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● અર્થબોધને અવરોધ ન થાય એ રીતે અહીં લોકબોલીની લઢણો, તળપદા શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો ભરપૂર પ્રમાણમાં યોજાયાં છે. આ ઉપકરણોને લીધે લખાણ ભર્યું ભર્યું અને રસાત્મક લાગે છે. અહીં નીચે મુજબના રૂઢિપ્રયોગો વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે જુઓ...

- ઘી-કેળાં હોવાં

- દુઃખ રડવું

- નવે નેજા પડવા

- ટીકી ટીકીને જોવું

- પેટે પાટા બાંધવા

- કડાકૂટ કરવી

તળપદી છાંટવાળી કહેવત પણ જુઓ... “બોડીને ત્યાં વળી કાંહકી કેવી ?”, “બાંધી મૂઠી લાખની”.

● ગ્રામ પરિવેશને ખડો કરી દે એવાં તળપદી બોલીવાળાં, દક્ષિણ ગુજરાતની બોલીવાળાં વાક્યો આ પ્રદેશની બોલીની લાક્ષણિકતા બતાવે છે. એનું બળ આ કૃતિને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવે છે. આ વાક્યો માન્ય ભાષાથી કેવી રીતે અલગ પડે છે તે પણ સમજવા પ્રયત્ન કરો.

● “કોથે ગોયલો ઓહે તે ખબર ની, પણ બારેક વાગતાં આવી પુગહે”

● “ભીખલા, બપોર થૈ ગ્યા, કંઈ ખાધું કે ભૂયખો જ ? ડોહાડીએ હું બાંધી આપલું છે ?”

● “પૈહાની જોગવાઈ તો અમણા ની થવાની.”

- દારુણ ગરીબીમાં જીવતો જીવલો ખાનદાનીમાં ગરીબ નથી, એ બાબત ઉપસાવવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે તે નીચેનાં વાક્યોથી સમજાયું હશે:
“હાઉકારના પોયરાંને આપદા ની પડવી જોઈએ.”
“પોયરા, ભૂખો તો ની જ જવા દેમ.”
- લેખકે રજૂઆતને અસરકારક બનાવવા વાપરેલ દ્વિરુક્ત પ્રયોગ જુઓ અને એવા અન્ય પ્રયોગ પાઠમાંથી તારવો.... ભણવાગણવાની, કામકાજ...

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગરીબ લોકો શાહુકાર પાસેથી પૈસા ઉધાર લે છે. મજબૂરીને કારણે કરેલું આ દેવું મૂડી કરતાં વ્યાજની ચુકવણી વધુ કરાવે. વધારાની જે ચુકવણી થતી હોય તેની તો ચોપડે નોંધ પણ લેવાતી નથી. અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં આજે પણ આવું બનતું હોય છે. આ શોષણ અયોગ્ય, અન્યાયી અને અનુચિત છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા.

પોતાને મળતા અયોગ્ય લાભને તરછોડીને લેખક હિસાબના લાલ ચોપડા ફાડી નાખી ચોપડાની ઈન્દ્રજાળમાંથી જીવલાને મુક્ત કરે છે તે વિશે સ્પષ્ટતા કરવી.

મોટેભાગે ગરીબ વધુ ગરીબ અને ધનિક વધુ ધનવાન બનતો જોવા મળે છે. આ ખાઈ દૂર કરવા આપણે એકબીજાની મજબૂરીનો લાભ ન ઉઠાવવો જોઈએ. આપણે એકબીજાને મદદરૂપ થવું, બીજાને છેતરવાની વૃત્તિથી દૂર રહેવું, અન્યાય ન કરવો, શોષણ ન કરવું, માનવતાભર્યું વર્તન કરવું. આવી ભાવના કેળવાય તે ખૂબ જરૂરી છે તેથી વિદ્યાર્થીઓમાં આવા ગુણો વિકસે તે માટે માર્ગદર્શન આપવું.

‘सर्वे भवन्तु सुखीनः सर्वे सन्तु निरामयाः’ ।

‘હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું’ જેવા સંદર્ભો વડે શિક્ષણકાર્યને રસપ્રદ અને સમૃદ્ધ બનાવવું.

